

श्री
काव्यविलास

पुस्तक १ वं.

શ્રી
કાવ્યવિલાસ
પુસ્તક ૧ લું.

૨મી
પ્રસિદ્ધ કરનાર
ભગવાન શિવરાંકર ભટ્ટ
આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક, મિશન હાઈ સ્કૂલ,
સુરત.

સુરતઃ
આધરિશ મિશન પ્રેસમાં છપાયું.
આશ્વિન સંવત્ ૧૯૬૨—અક્ટોબર સને ૧૯૦૬.

કીંમત પાંચ આના.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૬૬૬
૬-૧૬

સને ૧૮૬૭ના ૨૫ મા એપ્રિલ પ્રમાણે રજીસ્ટર થયું છે.
સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રસ્તાવના.

દાહરા.

કાવ્યપ્રદેશે વિલસવા, ઉપજ્યે ઉર અભિલાષ ;
યોગ્ય સંધિ આવી મળે, પ્રગટે કાવ્યવિલાસ.
પૂર્ણ પ્રભુ ને પ્રભુકૃતિ, અપૂર્ણ જનકૃતિ સર્વ ;
જગમાં જે માન્યજ છતે, મિથ્યા તેનો ગર્વ.
તોપણ કંઈ ઉદ્દેશથી, કાર્ય કરે સહુ કાચ ;
રચિકર થાય રસજ્ઞને, સાર્થક તે શ્રમ હોય.—

આવા એક કાવ્યગ્રંથને પ્રસ્તાવનાનું ધણું અગત્ય નહિ, તથાપિ એના ઉદ્દભવ વિષે કંઈક પ્રસ્તાવનાના રૂપમાં કહેવામાં આવે તો તે અનુચિત તો ન કહેવાય.

મૂળથી કવિતાપ્રતિ રચિ હોવાને લીધે—કવિ શ્રી નર્મદાશંકર લાલ-શંકરના મરણ સમયે, તેમની સાથેના કંઈક સંબંધાનુસાર, તેમના મરણની લાગણી થઈ આવવાથી, પ્રથમ એક લલિતવૃત્ત સહજ લખાયું. તે થતાં પિરંગળ તરફ દૃષ્ટિ ગઈ અને તેનું અવલોકન થયું. પછીથી સામાન્ય વ્યવહારી વિષયો પર પ્રસંગોપાત્ત કંઈ કંઈ કાવ્યકૃતિઓ થઈ માસિક-પત્રોમાં જતી થઈ. વળી ભાગવત, રામાયણ વગેરે કાવ્યગ્રંથો વાંચતાં, તેમાંના કોઈ પ્રસંગોપર પણ કાવ્યરચના થઈ. આમાં કહિંકહિંક ઋતુઓના કોઈ કોઈ દેખાવોનાં વર્ણનનો ભાસ થતાં, વરસ ત્રણચારેકની વાતપર, એક ‘ઋતુવર્ણન’ લખાવું શરૂ થયું.

આ દરમિયાન મહારાજાધિરાજ કૈસરેહિન્દ એડવર્ડ ૭ માનું ‘રાજ્યાભિષેકગીત’ વાંચતાં, અને ‘ગ્રાફિક’ નામના એક અંગ્રેજી ચોપાનિયામાં તેમનું જન્મવૃત્તાન્ત અવલોકન થતાં—તેમનું પૂર્વવૃત્તાન્ત તેમજ ચાલતા રાજ્યાભિષેક પ્રસંગની ધામધુમ લક્ષમાં હોવાથી, એક નાનું સરખું પુસ્તક થાય એટલું કાવ્ય, તે સંબંધી રચાયું. આ નિરર્થક રખડી ન જાય એ વિચારે યોગ્ય મદદથી છપાઈ, ‘મિ. એ. ડી. પ્રિન, આઈ. સી. એસ.—અંકિટજી કલેક્ટર અને પોલિટિકલ એજન્ટ, સુરત,’ એઈ સાહેબની પરવાનગીથી સુરતમાં મળેલા ‘કારોનેશન દરબાર’માં સર્વ મંડળમાં વહેંચાયું.

પશ્ચાત્, પૂર્વે શરૂ થયેલું ‘ઋતુવર્ણન’ સંપૂર્ણ થતાં, સહજ સ્ફુરણ થઈ છે વર્તમાન રાજ્યકર્તાનું ‘પૂર્વવૃત્તાન્ત અને રાજ્યાભિષેક મહોત્સવપર્વ’ તેમજ ‘ઋતુવર્ણન’ જેવું વર્ણનરૂપ કાવ્ય, શાળાઓમાં શિખવાય વંચાય તો વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષકવર્ગને, નવા વિષય હોવાને લીધે, કંઈક વિશેષ રૂચિકર ને આનંદદાયક થઈ પડે ખરાં.

ઉપર કહેલે ઉદ્દેશે —આ લઘુ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ‘કાવ્યવિલાસ-પુસ્તક ૧ હું’—એવું નામ ધારણ કરી વિદ્વાન્વર્ગની સેવામાં અનુગ્રહને માટે વિચરે છે. શાળોપયોગી થવાને યોગ્ય ગણાવું એ—આ ગ્રંથ પોતે જેવી છાપ પાડે તેના પર રહેલું છે. અમુક અંશે સાક્ષરમંડળમાં માન્ય થયે, ઉદ્દેશ સાર્યક છે, અને કર્તા કૃતકૃત્ય છે.

લેખનશુદ્ધિ વગેરે—ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી—ઉચ્ચાર પ્રમાણે, કેળવણી ખાતાના કેટલાક નિયમો તથા નર્મકોષને અનુસરતી રાખી છે; તેમજ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની મૂળ જોડણીજ રહે એમ લક્ષ રાખ્યું છે. અને તેમ થતાં કાવ્યરચનાની સુગમતાને માટે જરૂર પડે ત્યાં સર્વમાન્ય લઘુ ગુરૂ ચિહ્નો ઉપયોગ લીધો છે.

હુકારને માટે—‘લઢાવા, ખહોળાં, કહેવું’ અને એવા શબ્દોમાં—કાવ્યસરળતાને માટે, જ્યાં હુકાર પાછો મૂળમાં ભેળી ખાલાય ત્યાં તેનો લોપ ખતાવવાને—કવિતામાં ચાલતા નિયમ પ્રમાણે, તેમની ઉપરના કાનો, માત્રા વગેરે, પૂર્વ વ્યંજનની સાથે જોડી, તેના ઉપર (') આવું લોપચિહ્ન રાખ્યું છે.

શુદ્ધોચ્ચારની ખાતર—શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોમાં ‘અ’ (જેના ઉપરના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર, સ્વાભાવિક, પાછળના વ્યંજનના સ્થાનના અનુનાસિક જેવો થાય છે તે) સિવાયના સ્વર—એટલે—આ-ઇ-ઉ વગેરેની ઉપર અનુસ્વાર ન લખતાં, ઘણે ભાગે તેને, પછીના વ્યંજનની સાથે—સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે—તેના અનુનાસિક રૂપમાં, જોડેલો રાખ્યો છે. (આવા હેતુથી કે—‘કાન્ત, ઇન્દુ, કુણ્ડ’ વગેરે શબ્દોને અનુસ્વાર વાપરી લખતાં, ઉધરતા વિદ્યાર્થી અને પરદેશીઓ, ‘કાંતવું, ઇંદુ, કુંડું’ આવા ગુજરાતી શબ્દોમાં જે અનુસ્વારનો સામાન્ય પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાય છે તેવા ઉચ્ચારથી વાંચે છે, તેમ ન વંચાય).

પ્રત્યેક પાનાની નીચે, ટિપ્પણ કરી, અંક પ્રમાણે, મચડેલા અને અસાધારણ શબ્દોના મૂળરૂપ, અર્થ વગેરે આપ્યું છે. અથરા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, અર્થ—સમજૂતી, પદ્મચ્છેદસૂચના, સમાસ, અલંકાર વગેરે વિશેષ ખાખતો જુદી રાખી છે.

શિક્ષણવ્યવસ્થા—પ્રથમ વિલાસમાં, વર્તમાન રાજ્યકર્તા ‘ મહારાજ-
ધિરાજ કૈસરેહિન્દ એડવર્ડ ૭ માનો હિન્દરાજ્યાભિષેક મહોત્સવપર્વ ’ છે,
તે એન્ગ્લો-વર્નાક્યુલર ત્રીજા, તેમજ ચોથા ધોરણમાં—ન્યાં વર્ષોના વર્ષ થયાં
‘ પદ્માવતિની વાર્તા, ’ કે વખતે ‘ હુન્નરખાનની ચઢાઈ ’ અને ‘ સામળ-
ભટના છપ્પા ’ એજ શિખવવામાં આવે છે તેને બદલે—વધારે નહિ તો
તેટલીજ કૃતેહથી શિખવી શકાય. દ્વિતીય વિલાસમાં—‘ ઋતુવર્ણન ’
છે. એમાંથી હાલની રૂચિ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય તરફ પણ
જરા વળણ થાય, અને વર્ણનરૂપ હોવાને લીધે, ઉપલા ધોરણોને માટે
છૂટાછૂટા સંબંધ વગરના કટકાઓ વાંચ્યા શિખ્યા કરતાં, એ કંઈ ઓછું
અનુકૂળ અને લાભદાયક ન થઈ પડે. કોઈ પણ ગદ્યપદ્ય ગ્રંથને અમુક
અંશે રૂચિકર અને આનંદદાયક કરવો એ શિક્ષકવર્ગના વિવેક ને શિક્ષણ
ઉપર આધાર રાખે છે, એટલે તે સંબંધે વિશેષ સૂચનાની જરૂર નથી.

ગીતિ.

—કાવ્યવિલાસી જન સૌ, કાવ્યવિલાસે વિવેક વાવરશો,
કાવ્યકલ્પિકા લઘુ આ, ધારી કર, કૃતકૃત્ય કવિ કરશો.

કવિપદ્મજ.

ભ. શિ. ભટ્ટ.

શ્રી કાવ્યવિલાસ.

ઈશ્વરપ્રાર્થના.

ગીતિ.

વિશ્વેશ્વર વિભુ તુંમાં, થઈ વિશ્વાસી વિલંબ કાં રાખું;
બર દે વરદાતા તું, કાવ્યવિલાસે વિમળ વાણી બાખું. ૧

ભુજંગી.

અહો ! આદિ તું ઈશ્વર^૧ એક દિસે,
ત્રિગુણાત્મ તું રૂપ ત્રિ ભિન્ન મિથે ;
નથી એહ મિથે જીદી વસ્તુ એ તું,
સ્વયંભુ સ્વત : આદિ છે દેવ રે તું. ૫
લઈ ભાવ તારો ભજે જોહ^૨ જોને,
તદા તેહ^૩ રૂપે તું છે એક તેને ;
લહે ખુદ્ધિ^૪ દૂંડી જીદાં રૂપ એ તું,
સ્વયંભુ સ્વત : આદિ છે દેવ રે તું. ૨
સદાકાળ દેશે બધે એક તું છે,
જીદાં નામ સંઘા અનુસાર^૫ જીદે ;

૧. ઈશ્વર (સંખ્યાધન.) ૨. જો. ૩. તે. ૪. દૂંડી ખુદ્ધિ=દૂંડી
ખુદ્ધિવાળા માણસો. ૫. જીદે અનુસારે=જીદાં જીદાં કારણે કરીને.

અરે ભેદ એથી શું છે વસ્તુ બે તું ?
 સ્વયંભુ સ્વતઃ આદિ છે દેવ રે તું. ૩
 રહ્યા એક રૂપે વસી સર્વ ઉરે,
 તથાપિ અહંભાવ જ્યાંત્યાંજ સ્ફૂરે ;
 નહીં કોઈને કોઈ લેખે, હશે શું !
 સ્વયંભુ સ્વતઃ આદિ છે દેવ રે તું. ૪
 ટાળી 'આત્મવત્સર્વભૂતેષુ' ? હેતુ,
 દ્વિધાભાવથી હર્ષ તે થાય છે શું ?
 ભગુ યાચતો ટાળ એ ભાવ 'હું તું',
 સ્વયંભુ સ્વતઃ આદિ છે દેવ રે તું. ૫

શાર્દૂલચિકીડિત.

આ અન્નાણ્ડતણી અગાધ રચના દિમે અતિ ગૂઢ જે,
 યોગે જેહ વિચાર, ૧ વિસ્મિત થઈ રહે ૨ બની મૂઢ તે ;
 આ અહ્ભુત અગમ્ય તંત્ર રચવા સત્તા નહીં અન્યને,
 એવો એક અનંત શક્તિપતિ તે સાચે સદા વંદ છે. ૧
 વંદુ દેવ મહેશ વ્યાપક પ્રભુ જ્યાં જોડે ત્યાં તુંજ છે,
 તારી શક્તિ અપાર પાર નહિ કો પામે મહા યોગી જે ;
 કાર્યો સર્વ વિશે સહાયભૂત તું દિસેજ જ્યાં ત્યાં યથા,
 ભાવી કાવ્યવિદ્યાસ રંક શિશુનું સુધારજે સર્વથા. ૨

૧ આખી સૃષ્ટિને વિષે યોતાપણાનો ભાવ રાખવો તે—જેવો હું
 તેવાંજ બધાં. ૨. વિચાર યોગે=વિચારમાં ગુંધાય. ૩. રહેછે.

પ્રથમ વિલાસ.

હિન્દમહારાજ શ્રી એડવર્ડ ૭ મા

નું

હિન્દરાજ્યાભિષેક-મહોત્સવપર્વ.

અભિષેકમુહૂર્ત.

દાહરા.

આજ દિવસ આનંદનો, પૌષ્ટિક પોષજ માસ;
મંગળકારી સ્થાનમાં, ધનરાશી^૧ રવિવાસ. ૧
સામાન્યે તૃતીયા તિથિ, મંગળ મુહૂર્ત મનાય;
સર્વારંભે શ્રેષ્ઠમાં, ગુરુ એ વાર ગણાય. ૨
વરસ વડું વિક્રમતાણું, ઝોગણી ઝોગણસાઠ;
એકીએ આવ્યું દિસે, સુખદ સહજ તે માટ. ૩
અંગ્રેજી ગણના વિષે, ઇસવીસન એ રીત;
ઝોગણીસે ત્રણ ઝોપતું, એકી આવ્યું અમિત. ૪
જન-યુઆરી જગ જાણિતો, પે'લો^૨ માસ પ્રમાણ;
વર્ષ ઇસુનું ખેસતાં, પ્રથમ દિવસ શુભ જાણ. ૫
દિવ્ય તામ્ત દિલ્લીતણે, સૂર ઉગમતે આજ;
વિધિ^૩ અભિષેકતણે સજે, હિન્દપતિ મહારાજ. ૬

૧. ધનરાશીમાં સૂર્યનોવાસ-સ્થિતિ-સ્થાન. ૨. પે'લો=પહેલો.

૩. અભિષેકનો વિધિ=ગ્રામી ઉપર ખેસવાની શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા.

સૃષ્ટ વસ્તુ શોભી રહી, દિવ્ય દિસે દિગંત; ^૧	
ઉઠ્યા જન આગસ તજી, પ્રેમપૂર ઝીલંત. ^૨	૭
અવનિવિષે આ લોકમાં, વેગે ચાલી વાત;	
હિન્દપ્રજા પ્રેમી બની, રાજ્યભક્તિ રળિયાત.	૮
આનંદાર્ણવ ^૩ ઉલટયો, હિન્દે હર્ષ ન માય;	
વિધવિધ વિનયવિવેકથી, વફાદારી વર્ણાય.	૯
ડંકો વાગ્યો દેશમાં, વિજયવાદ્ય ^૪ સહ આજ;	
સુખ સંપત્તિ સદા સજો, આર્યભૂમિ અધિરાજ.	૧૦
પ્રભુના પ્રેમપ્રસાદથી, પામો મહીતલ ^૫ માન;	
સાર્વભૌમપદ ^૬ ભોગવો, ભરતખંડ ભગવાન.	૧૧

શુભ જન્મસમય.

દોહરા.

મસુનું વર્ષ અઢારસે, અને એકતાળીશ;	
નિર્મળ માસ નવેમ્બરે, નડિપમ નવમો દીસ. ^૭	૧૨
પ્રાતઃ સમય વટી થતાં, કોમળ કાળ મધ્યાન;	
બાર કમી અગિયારમાં, અંગ્રેજી દિનમાન. ^૮	૧૩
શુભ માંગલ્ય મુહૂર્ત તે, મંગળ રૂડો વાર;	
જન્મ્યા રાજ્યશિરોમણી, વર્ત્યો જયજયકાર.	૧૪
અકિન્ગહામ પ્રાસાદ ^૯ ના, ભાગ્યતણો શો પાર;	
ઝોડવડે જ્યાં અવતર્યા, આફ્રીકન ^{૧૦} આધાર.	૧૫

૧. દિશાની હદ. ૨. ઝીલંત = ઝીલતા-પ્રેમના પૂરમાં ઝીલે છે.
 ૩. આનંદનો સાગર. ૪. ફતેહના નાદ-અવાજ સહિત. ૫. પૃથ્વીના
 તલમાં-પૃથ્વી ઉપર. ૬. રાજધિરાજની પદવી. ૭. દીસ=દિવસ.
 ૮. દિવસના વખતના માપ પ્રમાણે. ૯. મહેલ. ૧૦. ઇન્ગ્લાન્ડના
 લોકોને આશ્ચર્ય અવા.

રાજ્યાભિષેકસમારંભ.

ભુવંગી.

ભૂમિ ખંડ આકાશ ભુવંન^૧ જેમાં^૨,
દિસે જીવ આત્મા સુહર્ષિત તેમાં^૨;
ભધું ભાગ્ય જેનું દશે દિશ ગાળે,
ભડા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાળે. ૧

ધરા સર્વ સ્થાને સુધાન્યે ભરેલી,
દિસે સ્પષ્ટિ સંતુષ્ટ સર્વે થએલી;
સુખાકારી શિશિરમાં શાન્તિ છાળે,
ભડા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાળે. ૨

રથાં ડોલેલી સૌ વાટિકા કુગ્ગ વહે,
જડે^૩ રાજ્યભક્તિતણાં ચિન્હ લહે;
નમે કર્પણો તે ભર્યાં ધાન્ય તાળે,
ભડા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાળે. ૩

મહારાજાશ્રીનું પૂર્વ વૃત્તાન્ત.

કહું ટૂંક વૃત્તાન્ત વાંચ્યું સુણ્યું તે,
જરા કૌતુકી^૪ કાવ્યમાં લાગશે જે;

૧. ભુવંન=ભુવન. ૧ લી—ભૂમિખંડ=પૃથ્વીપરના ખંડો એટલે આ લોક, અને આકાશભુવન=ઉપરના લોકો, જેમાં—૨. જીવ અને આત્મા=મનુષ્યાદિ પ્રાણીમાત્ર સારી રીતે આનંદ પામેલાં છે—આ સામાન્ય દેખીતો અર્થ છે. તેમજ (અંકસંજ્ઞા પ્રમાણે)—૧. ભૂમિ=૧, ખંડ=૬, આકાશ=૦, અને ભુવન=૩ એટલે ૧૬૦૩ નું વર્ષ, જેમાં—૨.—જીવ=૧ (પહેલો મહિનો જન્યુઆરી) અને આત્મા=૧ (પહેલી તારીખ) એ સારી રીતે હર્ષ પામેલાં દેખાય છે.

૩. જડે=જડમાં-જડ પદાર્થોમાં. ૪. કૌતુક જેવું-અન્યથાજેવું.

તથાપિ હશે લક્ષ્મી કેા જાણવા એ,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪

સુચિન્દો સજી ભૂમિમાં જન્મ લીધો,
પિતામાતનો કોડ સંપૂર્ણ કીધો ;
ખરી સાવધાની તળે ઉછર્યા જે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૫

કહો પુણ્યનો શો લહો^૧ પાર એનો,
થયો રાજ્યકુળે જયી જન્મ જેનો ;
ખિતામો હકે^૨ જન્મથી ધારતા જે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૬

ખરું પુણ્ય શું આપ્તવર્ગે^૩ જણાતું !
લલ્લો જન્મ વિફટોરિયા જેવી માતૃ ;
સુશિક્ષિત આત્મદં ધૈ^૪ છત્ર^૫ છાજે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૭

વળી લેવું સુભાગ્ય એ શ્રેષ્ઠ માની,
અઘોરિક અર્ધાઙ્ગના રાજ્યરાણી ;
વિનોદી, વિવેકી, વિલક્ષી સ્વકાજે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૮

ધણા સ્તુત્ય ગુણો નહાની વચેથી,
ભવિષ્યે લહે પાત્રતા જન^૫ જેથી ;
દીપે દિવ્ય એવા ગુણોએ ભર્યા જે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૯

૧. લહો=લેઓ-પણો. ૨. હકે=રાજ્યકુળમાં જન્મ્યાના હકથી.

૩. ધૈ=ધન. ૪. સગાં સંબંધીઓ. ૫. ઠાંકણ-પિતા. ૬. જન=જન-માણસ.

કદી છંવ કોને કશું માહું લાગે,
 દિસે બાળચેષ્ટા વિષે સઘ ત્યાગે ;
 ભત્રી ભાત ભૂખ્યાતણી ભૂખ ભાંજે,
 ભત્રા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજે. ૧૦

કદી દિલ મો'ટું^૧ કરે કો કશામાં,
 ખરો ઉર આનંદ ઉદારતામાં ;
 નહીં કોથકી હારવું ધારણા જે,^૨
 ભત્રા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજે. ૧૧

ખિતામાત ભાણુકુ વિષે સ્નેહ ધારે,
 લલ્લુવેશમાં લાઘવી લક્ષ સારે;^૩
 અનુકારી ઇચ્છા વિષે ઓપતા જે,
 ભત્રા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજે. ૧૨

ધરે શીખવે^૪ તીવ્રતા હીક તાજી,
 ગુરૂ માતપિતા રહે જેમ રાજી ;
 વિશેષે વ્ય'વારે^૫ વિવેકી થતા જે,
 ભત્રા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજે. ૧૩

રૂઠું જ્ઞાન ભાષાતણું પ્રાપ્ત કીધું,
 યથેચ્છા કળાશાસ્ત્રનું સાર લીધું ;
 બધી વાતમાં બુદ્ધિશાળી બન્યા જે,
 ભત્રા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજે. ૧૪

ધરી યોગ્યતા અશ્વ આરૂઢવામાં,
 શિકારે બન્યા શ્રેષ્ઠ નિશાનવામાં ;
 દીપે દેવી કો લસ્કરી ઠાઠમાં જે,
 ભત્રા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજે. ૧૫

૧. મો'ટું=મહોટું. ૨. ધારણા જે=જેની ધારણા. ૩. સારે લક્ષ=સઘળા લક્ષમાં. ૪. શીખવે=શીખવામાં. ૫. વ્ય'વાર=વ્યહવાર.

કર્યા દેશદેશાન્તરે ધર્મ^૧ ધારી,
ખરી માહિતી સર્વ વાતે વધારી ;
પ્રજા-ઉન્નતિમાં થતી પુષ્ટિદાર^૨ જે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૧૬

કર્યા પૂર્ણ પ્રેમે પ્રવાસો વિદેશે,
નવી^૩ દુનિયાના અનેકો પ્રદેશે ;
ધસુભૂમિ^૪ને હિન્દ ભાવે કર્યા જે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૧૭

કર્યા હિન્દમાં યોગ્ય સ્થાને પધારી,
કરી રાજ્યસંસ્થાનની ભેટ^૫ સારી ;
ઉમંગી પ્રજા દેખી આનંદતા જે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૧૮

રહે રક્ષપાળો જીમી ચો દિશાએ,
રથાઈઠ થૈ મધ્ય પોતે પળાએ ;
નમે નેત્રનિમેષ સત્કાર કાજે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૧૯

ખની રાજ્યરૂપેજ સત્તાધિકારી,
ગ્રહાં માનપત્રો સહુ પે સ્વીકારી ;
નહીં લેશ દંભી દિલે દિસતા જે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૨૦

સમે અલ્પ જીવોતણી ભેટ કીધી,
કૃપાપાત્ર કોની ભક્ષી ભાળ લીધી ;

૧. ધર્મ ધારી=પોતાની ફરજ ધારીને. ૨. પુષ્ટિ આપનારી-જીતેજન આપનારી. ૩. નવી દુનિયા=અમેરિકા. ૪. પાલેસ્ટાઇન—જેરૂસલમ.. ૫. ભેટ કરી=મુલાકાત કીધી-મળ્યા.

ભજ્યા ક્યાંહિ દેશોત્તતિ શુભ કાળે,
ભજા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ગિરાજે. ૨૧

યુવાનીતણો યોગ્ય નિયોગ? કાધો,
યથાશક્તિ સુકાર્યમાં ભાગ લીધો ;
સદા શાન્તિદા શબ્દમાં ખોલતા જો,
ભજા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ગિરાજે. ૨૨

પ્રજ્ઞસાગણીમાં પૂરું લક્ષ એનું,
જુઓ એક દૃષ્ટાન્ત હું ટાંકું તેનું ;
નકી? નીતિ એ નેક રાજ્યે નવાજે,^૩
ભજા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ગિરાજે. ૨૩

અભિપ્રેક્ષનો દિન ધાર્યો સ્વદેશે,
હઠા'વો^૪ પડ્યો માંદગીને પ્રવેશે ;
દિલોખનો દર્શાવી શું દેશદાજે,
ભજા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ગિરાજે. ૨૪

પ્રજ્ઞમાત્રને લાગતું એક એનું,^૫
નહીં નિજ નુકસાનમાં ચિત્ત જેનું ;
ક્યમે^૬ ભાવી નિર્મયું બને અન્યથા તે,
ભજા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ગિરાજે, ૨૫

કદી દૈવી સિદ્ધાન્ત મિથ્યા ન થાએ,^૭
તથાપિ મુઝાયા ધણું મંન'માંહે ;
પ્રજ્ઞમાદ્વી માગ્યે નહીં લેશ લાજે,
ભજા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ગિરાજે. ૨૬

૧. નિયોગ = ઉપયોગ. ૨. નકી = નક્કો. ૩. નવાજે = શોભે.
૪. હઠા'વો = હઠાવવો. ૫. એનું લાગતું = એમના માંદ વિષે લાગણી
યતી. ૬. ક્યમે = કેમે-ફાઇપણ પ્રકારે. ૭. ક્યાય ૮. મન.

પ્રજ્ઞપ્રેમ પ્રત્યે પૂરું ધ્યાન જોતું,
તપો રાજ્યગાદીતણું પુણ્ય એતું ;
વશદારી વપાવવા વેળ આજે,
ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૨૭

હવો^૧ હિન્દમાં હર્ષ પ્રત્યેક હામે,
પુરી શે'ર^૨ કર્યા અને ગામગામે ;
વદે વા'લ^૩નાં વેણુ એકે અવાજે,
ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૨૮

સમારી ગૃહોને રૂડાં રંગી દીધાં,
વિવિધાકૃતિ ચિત્રવિચિત્ર કીધાં ;
અની રોશની ચંદ્રભા^૪ જેથી લાજે,
ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૨૯

દિસે દૂરથી દીપમાળો અની જે,
શકે^૫ હોય શું હાર તારાતણી તે ;
જર્ઠ ષાંસ દૃષ્ટિ ડરે ઝાંખતાં જે,
ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૦

લચ્યાં તોરણો આરણે લે'કતાં^૬ જે,
બહુ પુખ્ત ગાળે^૭ ધર્યાં બે'કતાં^૮ તે ;
રચ્યાં છે કમાનો ભર્યાં પત્ર તાજે,
ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૧

દિસે આંગણે સાથિયા કોક ધામે,
ચતુરાધથી ચિત્તવૃત્તિ વિરામે ;
પૂર્યાં રંગ નાનાકૃતિ શોભતા જે,
ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૨

૧. હવો=પથો. ૨. શે'ર=શહેર. ૩. વા'લ=વહાલ. ૪. ચંદ્રની.
૫. શકે=જણે કે. ૬. ગાળે=ગાળામાં. ૭. લહેકતાં. ૮. બહેકતાં.

કહું^૧ બાળકોની બની બેલ સારી,
કહું^૧ ગાયકોનો મચ્યો ઠાઠ ભારી ;
અળાપે લઈ તાન જાયે અવાજે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૩

અહીં હસ્તચાતુર્યના બેલ ખાસા,
તહીં^૨ ગોઠવ્યા તંત્રીઓએ^૩ તમાશા ;
પણે^૪ મિટ વાદિતના વાદ વાજે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૪

પ્રજા સર્વમાં પૂજ્યવૃત્તિ પ્રવેશી,
હિંડે ડોનતા મગ્ન થૈને સુવેશી ;
મળે મા'જનો^૫ મો'ટમો'ટા સમાજે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૫

મળી ચર્યતા ચે'ન^૬માં સૌ સુખાળા,
વડે રાજ્ય ઝિટિશની બોલખાલા ;
બહુ ધન્યવાદોતણા ઘોષ ગાજે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૬

રમ્યા મંડપો ઝોપતા અગ્રભાગે,^૭
સજ્યા રંગસાહિત્યથી રમ્ય લાગે ;
ઉડે વાવટા ખૂબ નિશાન ઝાજે,
ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૭

મળ્યા માનમેળાવડા^૮ મુખ્ય ધામે,
હરે સર્વ શાળા^૯ મળી એક ઠામે ;

૧. કહું = કહાઉં કહાણું. ૨. તંત્રીઓ = તંત્રબેલ કરનારા-વાદીગરો.
૩. તહીં = ત્યાં. ૪. પણે = પેટી જગ્યાએ. ૫. મા'જનો = મહાજનો,
૬. ચે'નમાં = ચહેનમાં. ૭. આગલા ભાગમાં-ચોખાનમાં. ૮. માન-
મેળાવડા = માન આપવાને મળેલા સમાજો. ૯. નિશાળો.

ધુમે અભંકો^૧ હર્ષધેસાં બન્યાં ને,
 ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૮
 ખરે ખેલ ખેલી ખુબીમાં જણાતાં,
 મધુરે સ્વરે કાવ્યના છંદ ગાતાં ;
 મિદાઈ મળે^૨ મગ્ન કેવાં થતાં ને,
 ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૩૯
 અનાશ્રિત અર્થે રચી અન્નશાળા,
 ધસે તેભણી દોડતા સૌ ભૂખાળા ;
 પળે તૂમ થૈ પેટ પંપાળતા ને,
 ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૦
 ભયાં ખાસ દર્બાર^૩ મો'ટાં સ્થળોમાં,
 પ્રજાવર્ગે ને નામદારો મળે ત્યાં ;
 રૂડો રાજ્યરીતિ તણો રંગ રાજે,
 ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૧
 પ્રમુખો મુખે રાજ્યશૈલી પ્રબોધે,
 નવી આણુ વર્તીવી આનંદ તો લે ;
 સુણે શાન્તિથી સર્વ ભેળા મળ્યા ને,
 ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૨
 રચ્યો રાત્રિએ કોક મેદાનમાં તો,
 રૂડો દારૂખાનાતણો ઘાટ ખાસો ;
 દિસે લોક ઘેસા બન્યા દોડતા ને,
 ભક્ષા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૩
 કરી સુસવાટા ઉડે છે હવાઈ,
 કુટે કૈક ગોળા ઘણા રંગ માંહી ;

ધણો ગાજતો ઘોર ગેખી અવાજે,
ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૪

નિમ્યા કાર્યકારી^૧ વિવેકી જનો જે,
વ્યવસ્થા કરે ખાસ પ્રત્યેક સ્થાને ;
નહીં નિજ કર્તવ્યમાં^૨ ભૂલતા જે,
ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૫

જીઓ ચોકસી કેવી પ્રત્યેક કામે,
સભાસ્થાન દિસે રચ્યાં સર્વ ઠામે ;
રૂડી યોજનાઓ^૩ રચી રાચતા જે.
ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૬

પ્રમાણો^૪ દર્ઢ પ્રેક્ષકો ત્યાં પ્રવેશે,
સભામંડપે શોધી આસન^૫ બેસે ;
સસત્કાર^૬ અન્યોન્ય આનંદતા જે,
ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૭

ફરે શસ્ત્રધારી ચહુમેર ફેરા,
દિસે દોડતા સ્વાર થૈને ધણેરા ;
અધિકારી ઇલકાબથી^૭ ઓપતા જે,
ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૮

કહીં ખાસ મેળાવડે સ્ત્રી મળે છે,
મૃદુ મિષ્ટ માધુર્ય મુખે વહે તે ;
સ્ત્રીવર્ગે સદાચાર સંબોધતાં^૮ જે,
ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજે. ૪૯

૧. ખાસ કામોને માટે નિમેશું કામ કરનારું મંડળ. ૨. કરવાનું કામ.
૩. યુક્તિ-ગોઠવણી. ૪. સાબિતી-નિમંત્રણ-પત્ર. ૫. આસન=આસન-
બેસવાને નિમેશી જગ્યા. ૬. સત્કારસહિત-એક બીજને સત્કાર કરીને.
૭. ખિતાબ-ચાંદ વગેરે મળેલા તે વડે. ૮. સારી રીતે બોધ કરતાં.

જીઓ આમ્યલોકો ધરી મંન માન,
 સજેછે ધરોધેર મિષ્ટાન્ન પાન ;
 દિસે રંગ ને તાનમાં ડોલતા જો,
 ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજો. ૫૦

મળી મુખીઓએ કર્યો ઠાઠમાઠ,
 કરે વિપ્ર દેવાલયે સ્તોત્રપાઠ ;
 રૂડી રાત્રિએ રંગીલાં ગાન ગાજો,
 ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજો. ૫૧

દિલ્હીનો દિવ્ય દેલાવ.

અહો દિલ્હી શું ભાગ્ય તારું હું ભાખું,
 વસ્યું તું સ્થળે આવો શું વિશ્વ આખું ;
 પૂરાં પુણ્યશાળી દુગો^૧ દેખી રાજો,^૨
 ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજો. ૫૨

દિસે દિલ્હીમાં દિન દિવાળીકેરા,
 મન્યા ધામધુમે મનુષ્યો સવેળા ;
 દશો દિશમાં દિલ્હીડિલ્હિમ^૩ વાજો
 ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજો. ૫૩

લઈ સૈનિકો શ્રેષ્ઠ ને પાદપાળા,
 સહુ સાથમાં અશ્વ હસ્તી રૂપાળા ;
 મળ્યા રાવરાણા સરંજામ સાજો
 ભલા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે ખિરાજો. ૫૪

ઠર્યા ઠકરો કો રચી અન્ય ઠામ,
 પડાવો પડેલા વસ્યાં હોય ગામ ;

૧. આંખ. ૨. રાજ થાય. ૩. દિલ્હીડિલ્હિમ=દિલ્હીનું ડિલ્હિડમ એટલે
 ડંકો=દિલ્હી દિલ્હી એમજ વાત ચાલી રહેલી તે.

ખરો દેખવાજોગ દેખાવ આજો
 ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજો. ૫૫
 વિનાસાધને^૧ કેક તોઃ એમ ભાષે,
 શકે પક્ષી થૈ પેખવા હોંસ રાષે ;
 પૂર્યા વાસ પે'લાં, ધનિકો ખરા જો,
 ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજો. ૫૬
 ધરં પૂજ્ય પાદમ્બુજો રંક સેવા,
 પ્રભુ પ્રાર્થતો પૂર્ણ કૃપાળ રે'વા ;
 લહો લાભ લા'વા^૨ પરિવાર રાજો,^૩
 ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજો. ૫૭
 કવિ નામનો ભટ્ટ કક્ષાવટંકી,^૪
 લઘુ નામસંજા ભગુ છે ઉમંગી ;
 ચિરાયુ ચહે ચક્રવર્તિ ભત્તા જો,
 ભત્તા હિન્દભૂપાળ રાજ્યે બિરાજો. ૫૮

દિલ્લીપદ.

મનહર છંદ.

દિલ્લીપદ પૂર્વ સ્થાન, તવારીખે જેનું માન,
 જહાં ભત્તા સત્તાવાન, આરૂઠ્યા જણાય છે ;
 મા'ભારતે^૧ મજે વાત, સર્વ સૃષ્ટિમાં સુજાત,
 હસ્તિનાપુરી વિખ્યાત, સ્થાન એ ગણાય છે ;
 પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ નામ, પાંડવો જો પૂર્ણદામ,^૨
 કૃષ્ણે રાખી જેની મામ,^૩ કીર્તિ વખણાય છે.

૧. સાધનવગરના હોવાને લીધે. ૨. લા'વા=લહાવા. ૩. છોકરાં
 હૈયાંમાં અને રાજ્યમાં. ૪. કક્ષાવટંકી='કક્ષા' એવી છે અવટંક-
 અટક જેની. ૫. મા'ભારતે=મહાભારતમાં. ૬. હામપૂર્ણ. ૭. ટેક.

યુધિષ્ઠિર ઐષઠ જાણુ, જેની ફરી ધર્મ આણુ,
રાજ ધણુ એ પ્રમાણુ, થએલા મનાય છે ;
તેજ પદે ધર્મરાજ, આર્જુનભૂમિના આજ ;
એડવડ મહારાજ, હિન્દપતિ થાય છે. ૧

દિલ્હી-દરબાર ખીલે, પ્રજા પ્રેમપૂરે ઝીલે,
મંડળાદો મો'ટે દિલે, મંન મતકાય છે.
સિંહાસન દીપી નૂરે, આવેશી^૧ આનંદ પૂરે ;
ધર્મપાદ લેવા ઉરે, સ્નેહે છતકાય છે.
વિઝ્ઠોરિયાતણુ સુત, કુત્રદીપક સુપુત ;
દેખી દિલ્હીરાજ્યસૂત,^૨ હિન્દ હરખાય છે.
ધન્ય ભાગ્ય દિલ્હીતણું, દેશમાં ગણાઓ ધણું ;
જેમાં એડવડતણું, અભિષેક થાય છે.
ભાગ્યવાન ભક્ષા ભૂપ, વૈભવ અતિ અનુપ ;
ભોગવો એ સુખરૂપ, ભગવાન સા'ય^૩ છે. ૨

આશિષ.

શાદ્દલવિકીડિત.

ધારો વંશપરંપરા હકતણી, સત્તા પૂરી હાથમાં,
પામો પૂર્ણ પ્રતાપ આપ^૪ પ્રસરી, પ્રીતિ સહુ સાથમાં ;
થે નિવૈરિ, નિશંક, ન્યાયનીતિમાં, પાળો પ્રજા સર્વને,
દેવી ભોગ અનુભવો ક્ષિતિતલે,^૫ યાવત શશિસૂર્ય છે. ૧

ગીતિ.

યાવત ઉદ્ધિ વારિ, આ લોકે સ્થિત રહે ભૂતલધારી ;
તાવત રાજ્ય સુકીર્તિ, - રહો સર્વદા પ્રવાહ પ્રસ્તારી. ૧

૧. આવેશી = આવેશીને-જેસમાં આવીને. ૨. રાજ્યમંડળની
પદ્ધતિ-વ્યવસ્થા. ૩. સહાય. ૪. આપ પ્રસરી = તેજ ફેલાઈને.
૫. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર.

છપા.

મળ્યું જેહ૧ બહુ માન, રાજ્યપદ મળતાં પે'લાં,
 હાંમ ધરી હિયર ધીર, વીર વિદ્વાન બનેલા,
 રાખ્યું નિજ કુળ નામ, વિમળ વાણી વર્ધાવી,
 જાળવિયું જગ માન, ન્યાય નીતિ દર્શાવી,
 ધિક્કારજ મિથ્યા માનમાં, નિર્માને જેની મતિ,
 રાજ્યપદ ખરું ઓપાવશે, એડવર્ડ ઇલાપતિ. ૧

જગજાહેર લક્ષણો, કહું એમાં જે દિસે,
 નેક રહી નહિ કરે, અહિત કોનું કંઈ મિષે,
 પરજન સ્વજન સમાન, કટુતા નહિ જિજ્ઞામાં,
 રહે નિત્ય રણિયાત, રંકને રીઝવવામાં,
 મહતા માનીને મન વિષે, સજીં તત્પરતા સર્વથી,
 કૃપા કરે બહુજન પાત્રને, એડવર્ડ ઇલાપતિ. ૨

પાર લહે સંપૂર્ણ, ગુણ વાતોના મર્મ,
 વાચા મન ને કર્મ,^૩ વર્તતા ધારી ધર્મ,
 નયન વિષે નરમાસ, નિત્ય નિયમમાં રે'યું,
 પ્રજા પાળવા પ્રતિ, પ્રેમથી લક્ષજ દેવું,
 મુજબળથી ભૂલય ભાંગવા, અંતર આતુરતા અતિ,
 જોવ્યું સાર્થક છે જગતમાં, એડવર્ડ ઇલાપતિ. ૩

સકળ સ્થાનમાં ફરી, નિહાળ્યાં નિપુણ થાવા,
 દાખવી પૂરી હામ, અવર દેશોમાં જાવા,
 સુમતિ પત્નિ-રત્ન, પ્રવાસે સાથે લીધાં,
 સ્ત્રીલવિયું^૪ વિલાત, હિન્દ હરખાતા કીધા,
 રાજો આ વિશ્વ વિષે અચળ, નૃપવર એ નિર્મળમતિ,
 નમી આપ મારું ભગવાન હું, એડવર્ડ ઇલાપતિ. ૪

દ્વિતીય વિલાસ.

ઋતુવર્ણન.

વર્ષા—વર્ષાકાલ—શરદ.

ધન્દવજી.

આકાશ અંગાર ભયો જણાતો,
પ્રાણી અતિ ઉગ્ર રવિતણાં તો ;
ગાત્રે વહે સ્વેદજ્વારિધાર,^૧
વર્ષાઋતુ વેગથી આવનાર.

૧

વાયુતણું રન્ધન રે'તું^૨ છાંધ,
પીળાશ ભાસે રવિઅસ્ત માંહિ ;
ધાતુતણાં પાત્ર કટાઇ જાય,^૩
ભેજેલ ભૂમિ અહિ^૪ ત્યાં જણાય.
જાગ્યે દિસે મેઘધનુષ્ય તાણું,
સૃષ્ટિજનોએ શુભ ચિન્હ જાણું ;
સુશોભતું સુચવતું સુઆશ,
વર્તુલ છે ધન્દુની આસપાસ.
ભીની હવા થૈ^૫ ગતિમાન થાતી,
થોડીક વારે ગરમી સમાતી ;
વાતાખ્ધિમાં^૬ દૂરથી શબ્દ ગાજે,
દેવાણ્યે શું^૭ ધ્વનિ-ધંટ^૮ વાજે.

૨

૩

૪

૧. પરસેવાના પાણીના રેલા. ૨. રે'તું=રહેતું—છાંધ=છવાય.
૩. કામકામ. ૪. થૈ=થઈ. ૫. વાનો ફરિયો—વાતાવરણ. ૬. જાણે કે.
૭. ધ્વનિધંટ=ધંટધ્વનિ-ધંટનો અવાજ.

આચ્છાદતાં અન્ન અદિતિતંન,^૧
 વિદ્યુત^૨ વાદો ગજવે ગગન^૩ ;
 મંદુક મોરો અતિ મલ્લકાતા,^૪
 વર્ષાઋતુકેરૈ શકે^૫ વિધાતા. ૫

કાઠી મકોડા જીવજંતું જ્યાં ત્યાં,
 દેખાય સંખ્યાવધિ ઉભરાતાં ;
 આજોટતાં પક્ષી પસારી છા'ર^૬,
 વર્ષાઋતુ વેગથી આવનાર. ૬

કાટાદિ જીવો કરી વેગ ધાતા,
 લેઈ કણિકા દરમાં ભરાતા ;
 પંખી ગ્રહી તૂણ રચે અવાસ,
 સુસ્તી જનોને સૂચવે પ્રયાસ. ૭

ખ્યાસો પપૈયો પિયુ પિયુ ભાખે,
 'ઓ આ પડે' એમજ નિત્ય ઝાંખે ;
 વિહંગમો શુષ્ક વને વિમાસે,
 વારિ વિનાના દ્રહ દેખી ત્રાસે. ૮

છે વાદજોનું દળ મો'ટું ભારી,
 જાણે સજી સુરતપે સવારી ;
 ફાટી પ્રભા વિદ્યુ^૭ દિસે સમિપે,
 જાણે અરિશસ્ત્ર-પ્રકાશ દીપે. ૯

મો'ટા કડાકા કકડે ઇશાન,
 ફાટયું શકે ભાસતું આસમાન ;

૧. અદિતિતંન=અદિતિતન-સૂર્ય. ૨. વિજળીના કડાકા. ૩. ગગન=ગગન. ૪. મલ્લકાતા=મલકાતા. ૫. શકે=જાણે કે. ૬. છા'ર=છંદાર. ૭. વિદ્યુ=વિદ્યુત-વિજળી.

એઆકળા થાય મનુષ્ય માત્ર,
ગભિરૂંના હોય ગલિત ગાત્ર. ૧૦

પશ્ચાદિ પ્રાણી ભયભીત થાતાં,
જિયાં કરી પુચ્છજ દોડી જતાં ;
પાડે ખરાડા બહુ જોર માંહે,
જાણે નિરાધાર સહાય ચાહે, ૧૧

વંટોળવાયુ ધુધવે ધણેરો,^૧
કંપે ધણાં મુદ્દતી ઢંઢિયેરો ;
દ્રો જીર્ણ સ્થાનો ગતપૃથ્વી^૨ થાતાં,
જાએ ઉડીને અટવાઇ જતાં. ૧૨

આશ્ચર્યતા અન્ય ક્ષણે જણાય,
ગંભીર દેખાવ બધે છવાય ;
ધીમેધીમે શાન્તિ પ્રસાર પામે,
વાયુતણો વેગ વળી વિરામે. ૧૩

કુર્કુર^૩ છાંટી પડતી જણાતી,
વ્યાકુળ વૃત્તિ બદલાઇ જતી ;
થાએ^૪ શિશુશબ્દ ધણા રસીલા,
હિંસારતાં ગોમહિપી હડીલાં. ૧૪

જો જોતજોતે પડી મેઘધારા,
લક્ષી^૫ સમારે ધર સૌ બિચારા ;
નાળાં તળાવે જળ ઉભરાયાં,
ક્ષેત્રો પ્રતિ ખેડુતવૃંદ ધાયાં. ૧૫

૧. ધણેરો=ધણો. ૨. ગતપૃથ્વી=પૃથ્વીગત. ૩. કુર્કુર=કુરકુર-
વરસાદની ઝીણીઝીણી ફણગીઓ-છાંટીઓનું પડવું (અનુકરણ શબ્દ.)
૪. થાએ=થાય. ૫. લક્ષી=લક્ષ્મીને-ધ્યાન દઇને.

સંતૃપ્ત આશા અવનિજનોની,
 સુખી^૧ ફરી ઉદ્ભિજ કાનનો^૨ની ;
 ચેત્યાં સહુ ચિત્તનિવૃત્તિ ટાળી,
 વર્ષાઋતુ વેગથી આવેલી ભાળી. ૧૬
 ઉત્સાહીઓ હપ્પેથી ઝટ જાગ્યા,
 એદીતણા તો અતિ ભોગ લાગ્યા ;
 ઉદ્યોગીઓ ઉદ્યમયુક્ત રે'તા,^૩
 કો આજસુ દુઃખ રહેજ સે'તા.^૪ ૧૭
 પંકે દિસે પૂરિત માર્ગરેખા,
 રસ્તે જતાં કો પડે થાય બેઠાં ;
 સંગામીને^૫ હાસ્ય હતુંજ^૬ ભારી,
 જાણે ન તેની પણ તેજ વારી. ૧૮
 માયાતણા પંકે વિષે વિષે એ,^૭
 જીવો ઝપોઝપ ફસી પડે છે ;
 સ્થાપિતપાદો^૮ શુદ્ધ સંચિત્વાળા,
 કો અંશીઓ તેજ રહે નિરાળા. ૧૯
 હિંસી કરે છે પરજન્યધારા,
 ત્રાસે જનો હીકળથી બિચારા ;
 જીવના અવાસો ગગડી પડે છે,
 પ્રાણી વનોનાં ટઢી^{૧૦} થઈરે છે. ૨૦
 વાટે જતા^{૧૧} વારિ શકે ન ખાળી,
 વિરામતા વૃક્ષ વિશાળ ભાળી ;

૧. સુખી = સુરખી. ૨. વન. ૩. રે'તા = રહેતા. ૪. સે'તા = સહેતા.
 ૫. સાથે ચાલનાર. ૬. હતું = થતું. ૭. વિષે એ = એ વિધિએ.
 ૮. ઠરેલ પગવાળા. ૯. શુદ્ધ સંચિતવાળા = શુદ્ધ જોનાં સંચિત-પૂર્વનાં
 કર્મો હોય તેવા. ૧૦. ટઢી = ટઢાઈને. ૧૧. વાટે જતા = રસ્તે જનારા.

પૂર્ણપકારી તરૂરાજ કા'વે,^૧
પંડે પિડી^૨ આશ્રિતને અચાવે. ૨૧

વૃષ્ટિતણે પૂર્ણ પ્રભાવ થાતાં,
અત્રે લડીને અછવાઈ જતાં ;
વર્ષે વળી કાંઈક માંહિમાંહ,^૩
ચાલ્યોજ વર્ષાઋતુનો પ્રવાહ. ૨૨

લઈ ધરા મેઘપતિ પધારે,
તાપે તપેલી જની શાન્ત જ્યારે ;
વિરૂપતા અંગથી આઘી કાઠી,
શોભી શરીરે નવ તૃણ ધારી. ૨૩

જળે સુટેછી સતી ક્રોધ પોતે,
વિયોગતાપે વિરૂપાંગી તો જે ;
સંયોગસુખે ખીલી નિજ અંગે,
શૃંગાર સોજે સહુને સુરંગે. ૨૪

અંકુર ટુટી તૃણ ઉપસે જે,
દેખી પશુઓ મન ઉલસે તે ;
ચારો ચરી પેટપિડા વિરામે,
ગોભિસકેરાં પય વૃદ્ધિ પામે. ૨૫

તાજી અને શુષ્ક તરૂની કાય,
પત્રાંકુરે પૂર્ણ ભર્યાં જણાય ;
આનંદતો વન^૪ પ્રદેશ હોલે,
પંખી અવાસે પ્રમુદી કલોલે. ૨૬

ખેડુત કામે વળગ્યા જણાતા,
વાવેતરો માટ^૫ વિલક્ષી થાતા ;

૧. કા'વે=કહાવે-કહેવાય. ૨. પિડી=પિડાઈને. ૩. માંહિમાંહ=માંહે
માંહે-ગાળેગાળે. ૪. વન=વન. ૫. માટ=માટે.

માતેન મઢૈનીજ આવી વારી,
ધોઝાર જ્યાં રોપણી ચાલી ભારી. ૨૭

ભૂમિ વિષે હોળ-અણીજ ધારી,
ક્ષેત્રાંકીએ^૧ ક્ષેત્ર દીધાં સમારી ;
ચિત્રાંકીઓથી^૨ ચઢતી સવાઇ,
ચાસોની રેખાતણી ચાતુરાઇ. ૨૮

ચોખ્ખુણુ ચોકી વિણ શંકુ પાટી,
વિચિત્ર ચિત્રેન દિસે સપાટી ;
અત્યંત યુક્તિ રચી યોજતો જે,
ખારીતણી કારિગરી જુઓ તે. ૨૯

નીચાં નમાવે શીશ હોળધારી,^૩
ઉથાપવી પૃથ્વી વિશેષ ભારી ;
લાચાર થૈ પાગ પસારી દેતા,
અંકુશ-એડે^૪ અમળાઇ રે'તા. ૩૦

ગર્જનુ ખેડુ^૫ થજાવતો જે,
પોઇસ ખાપુ કહી હિસતો તે ;
છોડી જરાવાર વિરામ લેતો,
ખાઈ ખવાડી વળી જોડી દેતો. ૩૧

વાવેલ ખી અંકુરો નિકળ્યાં જ્યાં,
શોભે ધણા ચાસ સમાન્તરી ત્યાં ;
શું સાથિયા પોપટવર્ણકેરા,
પાજ્યા દિસે પૃથ્વીપટે^૬ બલેરા.^૭ ૩૨

૧. ચાસનારાઓ. ૨. ચિત્રારાઓ. ૩. બળદો. ૪. પરાણાના ગોઢાથી.
૫. ગર્જનુ ખેડુ=ગરજનુ ખેડુત. ૬. પૃથ્વીપટે=પૃથ્વીનાપટ-સપાટી
ઉપર. ૭. બલેરા=બલા.

સે'ડે^૧ સુડે^૨ બાવળવૃક્ષ બે'કે,
લીલાં તૃણોમાં જળકુણ્ડ^૩ લે'કે ;
ઢોરો ચરાવે મળી ગોપગોપી,
ચેષ્ટા કરે કાષ્ઠક લાજ લોપી. ૩૩

વૃક્ષો તળે કો મૃદુ વેણુ વાતા,
કો રાગ તાણી બની મસ્ત ગાતા ;
કો સાનથી સાદ કરે પશુને,
તાણેણી કો ખેલવતી શિશુને. ૩૪

કોમાં દિસે ખેલતણીજ નિષ્ઠા,
કો રંગી દિસે મયપ્રેમચેષ્ટા ;^૪
આ ઘાટમાં ક્ષેત્રીસમુહ ઘેલો,
ક્ષેત્રોતણું કાર્ય વિષે મચેલો. ૩૫

સામાન્ય પક્ષે જન એમ જાણે,
વર્ષાતણો કાળ પવિત્ર માને ;
વર્ષે ગણ્યા દ્વાદશ માસ દિસે,
વિભાગ તેના ત્રણ કાળ વિષે. ૩૬

શીતોષ્ણવર્ષા^૫ ત્રણ ભિન્ન નામ,
તે માંહિ વર્ષા પૂર પુણ્યધામ ;
પ્રત્યેક કાળે વળી ચાર માસ,
તોએ કહ્યો એજ ચતુરમાસ.^૬ ૩૭

પ્રાધાન્ય આ કાળતણું ગણાય,
પૂરો પ્રતાપી જનમાં મનાય ;

૧. સે'ડે=સેહેડે. ૨. સુડામાં-ખેડા વગરની જ્યાં ઘાસ ઉગે તે જગ્યામાં. ૩. તળાવડી. ૪. મયપ્રેમચેષ્ટા=પ્રેમચેષ્ટામય. ૫. શીતોષ્ણ-વર્ષા=શીત-ઉષ્ણ-વર્ષા-શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ, વર્ષાકાળ-શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસું. ૬. ચતુરમાસ=ચાતુર્માસ.

અદ્વાળુ સેવે ગણી શાસ્ત્રવાણી,
આસ્તા થકી ઉર ઉમંગ આણી. ૩૮

કો નિત્ય પોતાનું નીમ ધારી,
પાળે ખરું અન્ય ઉપાધી ટાળી ;
કો લક્ષતા વૃત્ત નિમિત્તદ્વારા,^૧
કો સે'ન^૨ નીમે સુખ માનનારા. ૩૯

કો સ્નાનદાને દૃઢ ટેક લેછે,
કોઈ નિરાહાર નિવૃત્ત રે'છે ;
મિથ્યાપ્રમાદી હીનપુણ્ય^૩ જે જે,
પ્રવૃત્તિમાં પૂર્ણ નિમગ્ન તો તે. ૪૦

દેવાલયે ઘંટધ્વનિજ થાતા,
કો દોડીને દર્શન કાળ જાતા ;
વ્યાકુળવેશી બહુ ઠામ ઠામે,
દેખાય ધાતા નિજ ઇષ્ઠધામે. ૪૧

સંન્યાસીઓ આશ્રમનીમ લેતા,
એકે સ્થળે ચાતુરમાસ રે'તા ;
વિરાગીઓ મન શીતોષ્ણવારિ,^૪
લેખે ન લેતા સમદષ્ટિ ધારી. ૪૨

ધ્યાનસ્થ બેઠા કહિં મન મારી,
આકર્ષી વૃત્તિ સ્થળ એક ધારી ;
રેખા^૫ બધી જેમ મળી સમાએ,^૬
વર્તુલના મધ્યજ બિન્દુ માંહે. ૪૩

૧. નિમિત્તદ્વારા=કોઈ કોઈ નિમિત્તે કરવાનાં એવાં વૃત્ત. ૨. સે'ન=સહજ-સહજ. ૩. હીનપુણ્ય=પુણ્યહીન. ૪. ટહાડ-તાડકો ને વરસાદ. ૫. લીટીઓ. ૬. સમાએ=સમાય.

વાસી વતોના અનુરાગીઓને,
ખેડુ મજૂરો હિણુસાધનો^૨ જે ;
જેરાવરી^૩ આશ્રમ માંડી રે' જે,
આપત્તિ નાનાવિધ તે સહે છે.

૪૪

જીવો અનેકો હિણુભાગી આવા,
ફેડી રતોના શું લહેજ લા'વા ;
ભાવીતણો ભેદ અતીશ^૪ ભારી,
કર્મોતણી એહ ગતિજ ન્યારી.

૪૫

પૂર્વે કર્યા જેહ સુકૃત્ય સારાં,
સંસ્કારયોગે સુખ માનનારા ;
આ લોકમાં ધર્મપરાણ^૫ રે'તા,
થે વૈભવી ભોગવિલાસ લેતા.

૪૬

પ્રાતઃસમે તેલ ધુલેલ મર્દી,^૬
ના'તા^૭ રખે અંગ ધરે ન સર્દી,^૮
નાનાવિધિ પાક જમી રસીલા,
ફેરા ફેરે તે કરી વચ્ચ ઢીલાં.

૪૭

જૂલે હિડોળે ધરં પાદ હેઠે,
પ્રસ્તારતા^૯ કો કર નિજ પેટે ;
તંબોળ કો પત્નીકરેથી લેતા,
પ્રેમી પ્રિયાને સ્મિતદાન^{૧૦} દેતા.

૪૮

૧. ગૃહસ્થાશ્રમી-છાકરાં છૈયાંવાળા.-ને=અને. ૨. હિણુસાધનો = સાધનવગરના-ધરખારવગરના. ૩. મુશિખતથી. ૪. અતિશય. ૫. ધર્મ-પરાણ=ધર્મપરાયણ-ધર્મનીતિ પ્રમાણે વર્તનારા. ૬. મર્દી=મરદીને-ચોળીને. ૭. ના'તા=નહાતા. ૮. સર્દી=સરદી. ૯. ફેરવતા. ૧૦. સામું જોધને પ્રેમથી મ્હોં મલકાવણું તે.

કો મોહકારી મૃદુ વાદ વાતા,
 કો તાન દૈને^૧ મધુરંજ ગાતા ;
 કો બાળકો સંગ કરેજ લીલા,
 ચોપાટ^૨ કો માંડી રમે રસીલા. ૪૯

કો પુસ્તકોમાંહિ નિમગ્ન દિસે,
 કો ચિત્ત ધારે વિભુભક્તિ વિષે ;
 કો એદી તુર્તે^૩ કરતા પથારી,
 ઘોરે ઘણું અંગ પિછોડી ધારી. ૫૦

કોદી^૪ અચિન્તી^૫ જળવૃષ્ટિ થાતાં,
 રસ્તે જનો સૌ અકળાઇ જતાં ;
 કો પુરૂષો વસ્ત્ર ઊંચાં દબાવી,
 દોડે ભરી દોટ દિશા ગુમાવી. ૫૧

કો બાળમાતા શિશુ કેડ સો'તી,^૬
 ધીમી હિંડે છાંયજ^૭ જોતી જોતી ;
 કો મુગ્ધ^૮ મો'ટી ગતિમાં ત'રેથી,^૯
 પોકારતી માત મૃદુ સ્વરેથી. ૫૨

કો પૂર્ણ શૃંગારી સ્વકાય જોતી,
 નેત્રે નિહાળી નિજ રૂપ મો'તી^{૧૦} ;
 સંકોચતી સે'જ સમારો સાડી,
 પાદાંબુજે પ્રેરતી દૃષ્ટિ આડી^{૧૦}. ૫૩

૧. દૈને=દધને. ૨. સોહકાંબાજી, સેત્રંજ વગેરે. ૩. તુર્તે=તુરત-તરતજ. ૪. કોદી=કોઈ દિવસ. ૫. અચિન્તી=અચિન્તી-એકાએક. ૬. સો'તી=સોહતી-રહોતી-સોહાવતી=લઇને શોભતી. ૭. મુગ્ધ=મુગ્ધા-સીવેશમાં આવેલી છાકરીઓ. ૮. ત'રે=તહરે-રેપ, લટકે. ૯. મો'તી=મોહતી. ૧૦. આદી નજરે પોતાના પગની પાની જોતી.

એવે થતાં થંભન વૃષ્ટિકેરું,
 માગો વિષે નીર વહે ઘણેરું ;
 જ્યાં દોટ દેતો શિશુસાથ ધાતો,
 અત્યંત એટલા કરતો જણાતો. ૫૪

વૃષ્ટિતાણું વારિ વહીજ નતાં,
 નીકો વિષે નીર ભરાધ રે'તાં ;
 તેમાં ધરી કાગળકેરી હોડી,
 આનંદતાં અલેક દોડી દોડી. ૫૫

કો કો સમે જાથુ અખંડ ધારા,
 વ્યોમે ન ભાસે રવિચંદ્રતારા ;
 ગંભીર ગર્જે^૧ જન સર્વ ત્રાસે,
 જ્યાંત્યાંજ વારિમય વિશ્વ ભાસે^૨. ૫૬

વેગે વહે વારિ કરી પ્રવાહ,
 વસ્તુ વિવિધો ધસડાધ જાય ;
 ઝાડોતણાં ઝુણડ વિષે ભરાતાં,
 મૂળેથકી ઉખડી તે તણાતાં. ૫૭

આવ્યાં નદીએ પૂર તો જણાય,
 વૃક્ષો વનોનાં વળમાં તણાય ;
 જે કોઇ તેમાં ઉપયોગી દિસે,
 નાવિક લે લે તરણી વિષે તે. ૫૮

એવાજ જીવો જગમાં જણાતા,
 આ વિશ્વવારિવળમાં તણાતા ;
 તે માંહિ જે યોગ્ય સુપાત્ર સામાં,
 વિશ્વેશ ધારે સ્વપ્રસાદ-નૌકા.^૩ ૫૯

૧. ગર્જે = ગર્જનાથી. ૨. પૃથ્વી પર સમળે પાણીપાણીજ દેખાય.
 ૩. પોતાની કૃપાકૃપી હોડીમાં.

નીરે ભરી ક્યારી સીમા વિષે જ,
 નિમજ્જતાં^૧ ત્યાં તરૂંઓ દિસે છે;
 જિંચી કરી ડોક ડખાઈ જાય,
 ડુબ્યા જનો જેમ ચહે સહાય. ૬૦
 કાંઠે દિસે કો કરી ડોક વાંકી,
 ધ્યાનસ્થ બેઠા બગ મત્સ તાકી;
 આ વિશ્વમાં એ વિધ કુંદ ધારી,
 સ્વાર્થી જનો દંભ કરેજ ભારી. ૬૧
 ઓછું થયું જ્યાં બળ વૃષ્ટિકેરું,
 બેટુતણું લક્ષ વધ્યું ઘણેરું;
 નીંદી^૨ સમાર્યાં નિજ ક્ષેત્ર દામે,
 ચાસે પડી તૂલ^૩ વિવૃદ્ધિ પામે. ૬૨
 પોખ્યાં^૪ તરૂં પૂર્ણ પ્રકુલ થાતાં,
 પત્રે પુલે ઘટ ભર્યાં જણાતાં;
 કાલ્યાં દિસે કેક^૫ ઋતુ-ફળેથી,
 આનંદતા જીવ અનેક જેથી. ૬૩
 કોવેળ ગંભીર ગગન છાતો,^૬
 પુખ્તો પરે^૭ વાસિત વાયુ વાતો;
 પત્રે ભરેલી તરૂંશાખ ડોલે,
 નાનાવિધિ નાદ સનન^૮ બોલે. ૬૪
 આનંદતા સારસ હંસ માતા,
 ફાળે ચઢ્યાં કો મૃગજૂથ જાતાં;

૧. ડુબકાં ખાતાં. ૨. નીંદીને=નીંદાણુ-નકામા છોડ વગેરે ઉપેક્ષા
 સાફ કરીને. ૩. નહાના છોડ. ૪. પોખ્યાં = પોખાયાં-પોખાયલાં.
 ૫. કેક=કોઈએક. ૬. છાતો=છવાતો. ૭. પુખ્તોપરે=પુખ્ત ઉપર
 ચઢને. ૮. સનન=સનનન (અનુકરણવાચક).

વિહારતાં વ્યોમચરો ઉલાસે,^૧
 પાંખો પસારી ગતિમાન ભાસે. ૬૫
 કોવેળ વર્ષે ટીપટીપ વારિ,
 પત્રે અસંખ્યો જળખિન્દુ ધારી ;
 મુક્તાતણો ચોક પૂર્વોજ સાચે,
 ભક્તો લીલા અલ્હની જોઈ રાચે. ૬૬
 એવે અચિન્તો નભવાયુર^૨ વાય.
 કંપાવતો વંનતરૂની કાય ;
 પત્રેથી ખિન્દુ ખરી પૃથ્વી આવે,
 મુક્તાકળે શું વસુધા^૩ વધાવે. ૬૭
 કોવાર ખર્તા^૪ અવિલંબી તારા,
 વે'મી^૫ જનોને શક લાવનારા ;
 'આ સૃષ્ટિમાં કાંઈ અનિષ્ઠ થાય,
 અંશી જનો કો તણું પ્રાણુ જાય.' ૬૮
 ખિલ્યો દિસે પુષ્પતણો સુઆગ,
 પ્રસ્તારતો સર્વ દિશે^૬ પરાગ ;
 સુવાસ જે અન્ય તરૂં ધરેછે,
 વિચિત્રતા વિસ્મય તો કરેછે. ૬૯
 કાસાર^૭ પૂરી રહી પદ્મપંક્તિ,^૮
 ભુલાવતી ભાન અગમ્ય યુક્તિ ;
 કુન્જ^૯ કરે કેલિ કૃરી^{૧૦} અપાર,
 પંખીતણા સુસ્વર સુખકાર. ૭૦

૧. ઉલાસે.=ઉલ્લાસે. ૨. આકાશેથી ઉતરતો પવન. ૩. વસુધા=વસુધાને-પૃથ્વીને. ૪. ખર્તા = ખરતા. ૫. વે'મી = વહેમી લોકો. ૬. દિશે=દિશાએ. ૭. સરોવર-તળાવની ઉપર પથરાઈ રહી. ૮. કમળની હાર. ૯. ધણું વેલા-ગ્રાડોનો ધટ્ટ સમૂહ. ૧૦. પોપટો.

વિલાસીઓ સે'જ ગણી નિહાળે,
સૌન્દર્ય તે માત્ર વિલક્ષી બાળે ;
વિવેકીઓ ત્યાં વિચરે ઉલાસે,^૧
બુઝા દિસે બુદ્ધિવિલાસમાં^૨ તે.

૭૧

જાણીજ એ પૂર્ણ પ્રભુપ્રતાપ,
આસ્તા ધરે ઈશ્વરમાં અમાપ ;
પૂરા સુભાગી પથો^૩ ક્ષેત્રકાર,
દુર્ભાગ્ય જેનાં વિચરે ન ખા'ર.^૪

૭૨

થાતી જરા નિર્મળ ભૂમિ ભાસે,
વ્યોમે રવિઘન્ટુ ઠરી પ્રકાશે ;
વારિધિમાં^૫ સ્વાતિકટ્ટિ^૬ થાતી,
ઉત્પત્તિ મુક્તાતણી તે મનાતી.

૭૩

સાક્ષ્ય વર્ષાઋતુકૃત્ય થાતાં,
આપત્તિ આલોકતણીજ જતાં ;
આનંદ ઉર્વીઉર^૭ ઉભરાતો,
વિલોકીને નિજ પ્રદેશ માતો.

૭૪

સર્વે સ્થળોમાં સુખશાન્તિ દેખી,
સંપૂર્ણ પોતાતણું આપ^૮ પેખી ;
વિશેષ-વેશી^૯ વસુધા વિરાજે,
જેતો સુભાગી ભગવાન આજે.

૭૫

૧. ઉલાસે=ઉલાસથી. ૨. બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવામાં. ૩. પ્રવાસી-
મુસાફર. ૪. ખા'ર=ખહાર. ૫. સમુદ્ર. ૬. સ્વાતિક નક્ષત્રનો વરસાદ.
તે સમુદ્રમાં પડવાથી તેના છાંયના મોટી પાકે છે એમ મનાય છે.
૭. ઉર્વીઉરે=પૃથ્વીના હૃદયમાં. ૮. આપ=રૂપ-શરીર. ૯. વિશેષ-
વેશી=હુમેશના જેવી નહિ પણ ખાસ દેખાવવાળી.

હેમંત-શીતકાળ-શિશિર.

ધન્દ્રવજ્ઞ.

વર્ષાતણો કાળ વ્યતીત થાતાં,
સુશોભતા સૃષ્ટિપદાર્થ ભાતા ;^૧
આકાશ ઈલાર ફરી સ્વચ્છ થાય,
દિશા દશે નિર્ભળતા જણાય. ૧

ભાનુ પ્રકાશે કરી કીર્ણ તાતાં,
પૃથ્વીપટે પંક સુકાધ જાતા ;
થાતાંજ વર્ષાન્ત-શીતાદિ-યોગ,^૨
ઉપદ્રવે^૪ નિર્મિત સર્દી રોગ. ૨

આ દેહ ભૈતિક^૫ અનાત્મ^૬ જાણી,
તેમાં અહંભાવ ધરે ન જાની ;
અજાની આતુર બન્યા જણાતા,
સુખોપચારે સપ્રયાસ થાતા. ૩

વ્યાપારીઓ વ્યગ્ર વિશેષ રે'છે,
ગ્રામાન્તરે ગોઠવણી કરેછે ;
સૌકો સમારે નિજ સાધનો જે,
સામુદ્રિકો^૭ તે જળવાહનોને. ૪

સૂર્યે કર્યો માર્ગ સુલક્ષ ધારી,
અબ્રોતણાં આવરણો નિવારી ;

૧. ભાતા=ભાસે છે. દેખાય છે. ૨. પૃથ્વી. ૩. વર્ષાકાળનો અંત અને શીત કાળની આદિ એ બેનો યોગ=યોમાસું પૂરું થતાં અને શિયાળો ખસતાં. ૪. ઉપદ્રવે છે=લોકોને હેરાન કરે છે. ૫. પંચમહાભૂતનો બનેલો. ૬. આત્માથી જુદો. ૭. સમુદ્રમાં ફરનારા હોડી વહાણ વગેરેના માલીકો.

જાણે સુભક્તે નિજ વાટ ભાળી,
 માયાબ્ર^૧ કેરાં પટ દૂર ટાળી. ૫
 સૂર્યાસ્તવેળા સુપ્રસન્ન સારી,
 વાયુ લહેરી સુખશાન્તિકારી ;
 આકાશ ભોમે અડતું દિસે જ્યાં,
 નેત્રો ઠરે ભાસ નિહાળતાં ત્યાં. ૬
 આભાસ ઝાઝા જીજ્ઞાસેર જેમાં,
 વર્ણો દિસેછે અગણિત તેમાં ;
 ચિત્રાંકોઝોનું ચિત્ર ધારી થાકે,
 આજેખવામાં^૨ અતિ લક્ષ માગે. ૭
 આહીર ' ઝો ઝા ' કરતો જણાતો,
 લૈ ગાડરાં ઘેરભણી^૩ પળાતો ;
 દોડે અજનૂથ ડરી અગાડી,
 ઝેં ઝેં કરી બાળ ધસે પછાડી. ૮
 નાચે કળાધારી^૪ કળા કરીને,
 ' ટેહક ટેહ ' સ્વર ઉચ્ચરીને ;
 પંખીતણી હાર જણાય જાતી,
 શું પાયગા હોય પળાણુ^૫ થાતી. ૯
 કેવો કળાનાથ^૬ કળાજ કરેછે,
 કાન્તિ નિશાનારીની સુધરેછે ;
 વિહારી જેને અવલોકી રાચે,
 કંદર્પનો^૭ મિત્ર શશાકક^૮ સાચે. ૧૦

૧. માયારૂપી વાદળાં. ૨. ઉતારવામાં, ચિતરવામાં. ૩. ઘેરભણી =
 ઘરભણી. ૪. મોર-કળા કરેછે એટલે પીછાં પ્રસારીને ઉભાં કરેછે.
 ૫. પળાણુ થાતી = જાતી-કુચ કરતી. ૬. ચંદ્ર. ૭. કળા કરેછે = પ્રકાશે
 છે. ૮. કામદેવ. ૯. ચંદ્ર.

હિંમસવાળી અતિ ચાંદનીમાં,
ગીતો મધુરાં નરનારી ગાતાં ;
કો બાળનો સાથ રમે રૂપાળો,
વાર્તા વિષે વૃદ્ધ નિમગ્ન ભાળો. ૧૧

બેસે અગાસી ચઢી કો પ્રભામાં,^૧
નાનાવિધિ પાક જમે મઝામાં ;
માતાપિતા હર્ષથી ઉભરાતાં,
પ્રેમી પરિવાર પ્રસન્ન થાતાં. ૧૨

ચંદ્રાનના^૨ કો નિજ મુખકાન્તિ,
ધારી શશાકકે સરખાવી જોતી ;
દેખી પડયું લાઝન નિશનાથે,^૩
ગર્વિષ્ટ થાતી અતિ મન^૪સાથે. ૧૩

કો વિરહિણી પ્રહવેદનાથી,^૫
વિચારમાં વ્યગ્ર વળી જણાતી ;
ચિત્તુકમાં^૬ અંગુલીઅગ્ર ધારી,
વિમાસતી તે વનિતા બિચારી. ૧૪

કો શાનીના શાનવિચાર ધાતા,
જે એકમાંથી અગણિત થાતા ;
બ્રહ્માણ્ડમાંહી ફરી સર્વ ઠામે,
પાછા વળી એક થઈ વિરામે. ૧૫

જે વિધ^૭ સાધેલ સમંત્ર^૮ બાણુ,
અત્યંત રૂપે કરતું પ્રયાણુ ;

૧. ચાંદરણામાં. ૨. ચંદ્રના જેવા મહોડાવાળી સ્ત્રી. ૩. નિશનાથ= નિશાનાથ-ચંદ્ર. ૪. મન=મન. ૫. પ્રહવેદના=વિરહવેદના-ધણીના વિયોગનું દુઃખ. ૬. હાલીમાં મધ્યભાગે જે સહજ ખાડા જેવું છે, તે ભાગમાં- આંજળીની આણી અરકાડીને. ૭. જે વિધ=જે વિધિએ. ૮. મંત્ર સહિત.

માર્ગે અસંખ્યે વિચરી વિશેષે,
પાછું સ્વરૂપે^૧ થઇ ધામ બેસે. ૧૬

થાતી પ્રજા ઉદયયુક્ત બો'ળી ;
દીધા અવાસો લિપી રંગી ઘોળી,
પૂરી^૨ સમાયો ગૃહઅગ્રભાગ,
રાગીતણે મન વિશેષ રાગ. ૧૭

વિરાગીઓ રાગ વિશેષ ટાળે,
આ વિશ્વને વિસ્મયયુક્ત ભાળે ;
કર્તાતણી કીર્તિજ નિત્ય ગાતા,
તક્ષીનતામાં સ્વરૂપે^૩ સમાતા. ૧૮

દેવાલયો દિવ્ય અન્યાંજ ખાસાં,
આસ્તિકને હર અધિક આશા ;
રે' દેવકાર્યે મચી નિત્ય ભક્ત,
શ્રદ્ધાતાણું સ્નાયુ^૪ વહેજ રક્ત.^૫ ૧૯

દીપોત્સવીના^૬ દિન દુઃખહારી,
આ લોકને તે અતિ હર્ષકારી ;
નાનાવિલાસે^૭ નરનારૈ સર્વ,
ઉદ્યુક્ત ઉત્સાહી પૂરિતગર્વ.^૮ ૨૦

શું બાળમાતાતાણું જોર વાધ્યું,
બાળેક^૯ માટે શુભ ટાણું લાધ્યું ;
મીઠા પદાર્થો કરી ખૂબ સાંચે,
જે બાળને અભંક^{૧૦} હર રાચે. ૨૧

૧. હવે તેણે-એક યજ્ઞને. ૨. પૂરીને=ખાડા ખબોચીઆં પૂરી
હકને. ૩. સ્વરૂપે સમાતા=દેહનું જ્ઞાન સુધીને તદ્દરૂપ થઈ રહેતા.
૪. સ્નાયુમાં=રંગોમાં. ૫. રક્ત=લોહી. ૬. દિવાળીના. ૭. ભતભતની
મોજમજ. ૮. પૂરિતગર્વ=મર્વ-પૂરિત. ૯. બાળેક=બાળક. ૧૦. બાળક.

રાત્રે રચી રાજતી દીપહાર,
શું દિવ્ય દીપે ઉડુ^૧ ઠારઠાર ;
તેજોમયી કે દીપ પાસપાસે,
આવી વસુધા શશિસૂર્ય વાસે. ૨૨

નિશામુખે આતસખાળું ફુટે,
આકાશ આચ્છાદિત ધૂન્નગોટે ;
વિકાર વાતાવરણે વસે જે,
આથી વિશુદ્ધિ થતી સંભવે તે. ૨૩

અંધારી રાત્રિતણું બોમ કેવું,
દૈવી રૂડો મંડપ હોય તેવું ;
દીપે ઉડુ તેજ કરી નિરાળા,
શું રાત્રિરાણીતણી મુક્તમાળા. ૨૪

શું સાથિયામંડળ આંગણામાં,
પ્રાણી પદાર્થોતણી છાપ જેમાં ;
વિચિત્ર વર્ણાકૃતિથીર સુશોભે,
વિલોકવા લોચન દેખી લોભે. ૨૫

ક્ષેત્રો વિષે ક્ષેત્રપતિ ઉલાસે,
ક્ષેત્રોત્સવે^૩ પૂર પ્રવૃત્ત ભાસે ;
ખાડો ખણી લૂણ મહિંજ નાંખે,
માનીજ ધાન્યો લૂણપેર પાકે. ૨૬

જે રંગરાગે રળિયાત દિસે,
સર્વે જતા હોંસથી એક મિષે ;
સંભાવના^૪ સર્વ ઉરેજ એવી,
ભાવીતણી હોય ગતિ ન તેવી. ૨૭.

૧. તારા. ૨. વર્ણાકૃતિ=રંગ અને આકાર. ૩. ક્ષેત્રોત્સવ=કારતેક
શુદ્ધિ ત્રીજને દિવસે ખેડુતો ખેતરમાં જઈને કુળડીમાં મીઠું ભરીને એક
બુણે દાટેછે ને ખાઈ પી આનંદ કરેછે તે દિવસ. ૪. મનની કલ્પના.

કોકોક ધાન્યો પરિપક્વ થાય,
કો પૂર જોસેથી વધ્યાંજ જાય ;
વાવેતરોમાં રસ વૃદ્ધિ પામે,
ખેડુ જરાવાર જાપી વિરામે. ૨૮

ઊભા તરૂં ધાન્યતણા ઝમેલા,
જે શીર્ષ છે કર્ષણથી નમેલાં ;
જાણે શું વંદે નમી વિશ્વનાથ,
જોઈજ જાતે નિજ જન્મ સાર્થ^૧. ૨૯

ઘોળાશ કો ધાન્યતરૂં ધરે છે,
પીયૂષથી^૨ કર્ષણુ તો ભરે છે ;
પોપાઇ પો'કી^૩ કણુ પુષ્ટ થાય,
જે રક્ષવા ખેડુ કુલાઇ જાય. ૩૦

ક્ષેત્રે શમી^૪ આવળને સમારી,
માળો કયો ત્યાં તરૂંશાખ^૫ ધારી ;
ઊભા રહી ત્યાંથી ગલોલ તાકે,
ઉપદ્રવી પ્રાણી નિહાળી નાંખે. ૩૧

પંખીતણાં વૃંદ વહ્યાંજ જાય,
હાંથી ઉડી ત્યાં પડતાં જણાય ;
'હો હા' ઘણી રક્ષકકેરી ઝામે,
અન્યોન્ય સાદો કરતાજ સામે. ૩૨

ઉરાડતાં પંખી અસંખ્ય ખાંતે,
થાકે બરાડી પૂર જોસમાં તે ;
માજેથી હેઠે ઉતરી વિરામે,
અંગેઠી^૬ રૂડી રચી જેહ ઠામે. ૩૩

૧. સાર્થ=અર્થસહિત-સફળ. ૨. અમૃત-ફૂલ. ૩. પો'કી=પહોંકાઇને.
૪. સમડી કે બાવળના ઝાડને સરખું કરીને. ૫. ઝાડની ડાળી ડાળાંઓ.
૬. પહોંકા પાડવાને જરા ઉડો ખાડો ખેતરમાં કે સેહેડે બનાવે છે તે.

અંગેઠીએ વિંટી રહ્યા ભૂખાળા,
 હોત્રીજને^૧ શું રચી યજ્ઞશાળા ;
 અંગાર સિંચ્યો પ્રજળે સમીપે,
 કુણ્ડે ધર્યો શું સમિધાગ્નિ^૨ દીપે. ૩૪
 હોત્રાગ્નિમાં તો હુતદ્રવ્ય^૩ સીએ,
 વર્ષિં અહીને બલિદાન રીએ;
 શેષાન્ત જે પાછળથી રહેછે,
 હોતા પ્રસાદી ગણી તે ગ્રહેછે. ૩૫
 અંગેઠી-અગ્નિ^૪ હુતવસ્તુ લે જે,
 ભક્ષ્યાવિના તે અણુતૃપ્ત રે'છે ;
 આ^૫હોત્રીઓની કૃતિ તો અનાડી,
 આહુતીને કર્ષણ લેજ કાઢી. ૩૬
 ભૂલે ગણી યજ્ઞપ્રસાદ તો તે,
 હર્ષે ધણી હોંસથી મંત્ર પોતે ;
 આરોગી અસ્તાનથી તેજ હોંસે,
 ઉચ્ચિત અન્ને ઉદરાગ્નિ^૬ પોષે. ૩૭
 છે રંકને પો'કવધાઇ સારી,
 પૌષ્ટિક એ ઔષધિ ગુણુકારી ;
 ખાધાથકી વીર્ય વિશેષ વાધે,
 માત્રાથકી જે નહિ કામ સાધે.^૭ ૩૮
 ખેડુતણા ખાસ ધણાક લે'રી,
 સેવે ભલી મોસમ પો'કકેરી ;
 કો મોઝુંલા મોજમસેજ આવે,
 નાનાપદાર્થો^૮ નિજ સાથ લાવે. ૩૯

૧. હોમ કરનારાઓ. ૨. સમિધ સળગાવીને કરેલો અગ્નિ. ૩. હોમેલા પદાર્થો. ૪. અંગેઠીમાંનો દેવતા. ૫. પર્હોઠ પાડનારાઓ. ૬. પેટમાંનો જઠરાગ્નિ. ૭. સાધે=સધાય. ૮. ચટની-છાસ-સેવ-બરરી વગેરે.

બાગાયતી તૂલ બહુ રસાળું,
સુરમ્ય ક્ષેત્રોમહિ ક્યાંહિ ભાળું ;
શાભે સુરંગી રસથી ભરેલી,
ક્યારી વિષે શેરડીઓ ઝમેલી. ૪૦

જ્યાં જ્યાં જણાતો જળવૃષ્ટિમાંયો,^૧
દિસે રચ્યો ત્યાં કૃપવારિસાંચો ;^૨
પૂરે પ્રયત્ને મથી પાણી પાતાં,
જેથી રહે રક્ષા તૂલ માતાં. ૪૧

સંક્રાન્તિ^૩ થાતી મકરે^૪ રવિની,^૫
દાણુ છે શીત અમિત જેની ;
માને વડું પર્વજ પુણ્યધામ,
દે અન્નવસ્ત્રાદિ અનેક દાન. ૪૨

જે માધવૃષ્ટિ^૬ અણચિન્તી થાતી,
કો ધાન્યને વિધનરૂપી જણાતી ;
કોકોકને પુષ્ટિપ્રદાન-કારી^૭,
લોકો તથાપિ ગણુતા અકારી. ૪૩

કેવો તપે વાદળી તાપ તાતો,
ખેડુ સરીખો અકળાઇ જાતો ;
સ્થૂલાંગીઓને^૮ દમતો ઘણેરું,
તો શું ગળું કોમળ-અંગી કેરું. ૪૪

જ્યાં જોરમાં ભુખરવાયુ^૯ વે'છે,
ઝંખી^{૧૦} તવચા શુષ્ક બનીજ રે'છે ;

૧. વરસાદની ખોટ. ૨. કુવાનું પાણી કાઢીને તૂલને પાવાનો સંચો-
કોશ. ૩. સંક્રમણ-સાથે જવું, સંયોગ. ૪. મકર રાશીમાં. ૫. સૂર્યનું
મકર રાશીમાં જવું-સંયોગ, જેને મકરસંક્રાન્તિ કહે છે તે. ૬. માવડું-
માહ મહિનાનો વરસાદ. ૭. પુષ્ટિ આપનારી. ૮. સ્થૂલ-જડાં શરીરવાળા.
૯. ઉત્તર તરફનો પવન. ૧૦. ઝંખી=ઝંખવાઇને.

વિરૂપતાએ ગ્રથું શામવાન,^૧
 છે ગૌરગાત્રીનું^૨ મુકાયું માન.^૨ ૪૫
 પારાંજળી^૩ પિત્તત્વચા વિકારી,
 પીડા કરે તે તતડીજ ભારી ;
 ચીકાશ ચોળી કરતા સુંવાળી,
 મુશ્કેલીથી તે નરમાસવાળી. ૪૬
 કો મદતા માખણુ નિજ અંગે,
 સાબુવડે સ્નાન કરે સુરંગે ;
 ચોળી સુગંધો ધરતા સુવાસ,
 છે વૈભવે નિત્ય નિમગ્ન આશ. ૪૭
 કો પૂરપૈસે બહુ પાક સોહે,^૪
 ધી સાકરોમાં મચી મંન મોહે ;
 નાનાવિધિ મેળવી સ્વાદુ^૫ મેવા,
 પોષે પ્રીતે પિણ્ડ^૬ પ્રકુલ રે'વા. ૪૮
 આ ઋતુમાં અન્નરચિ વધે છે,
 જગૃત સૌનો જઠરાગ્નિ રે' છે ;
 મિથાન્નપાને મચી વિશ્વ આખી,
 સામચી નાનાવિધિ સજ્જ રાખી. ૪૯
 શીતાર્તિ^૭ હેમંત શિશિર કેવી,
 જીવો પશુ પંખી ટઢાય તેવી ;
 છે સાધને પૂર્ણ મનુષ્ય તો જ,
 હારી જતાં હિમપીડાયે સૌ તે. ૫૦
 ઉર્ણાતણું વસ્ત્ર ધનાઢય ધારે,
 જ્વરાવરી ટાઢ ખરે નિવારે ;

૧. કાળું શરીર કદરૂપું થયું. ૨. ગોરાં શરીરવાળાનું માન મુકાયું છે.
 ૩. પારાંજળી=પરાંજળી-પિત્તવિકારવાળી ચામડી. ૪. સોહે=સોહાવે-
 હિંમતોગ કરે. ૫. સ્વાદુ=સ્વાદિષ્ટ. ૬. શરીર. ૭. ટહાડની પીડા.

નિર્વિત્ત^૧ જીવો વિણુઆશ્રયે^૨ જો,
 લાચારીએ ટાઢ સહે શ્રમે તે. ૫૧
 કો રાત્રિ થાતાં ભીડો બાર બેસે,
 કો ધટ્ટ આચ્છાદનમાં પ્રવેશે ;
 કો કંપને^૩ ના ગણુતા લગાર,
 બેસે ધણુઓ મળી એકઠાર. ૫૨
 અંગાર લે પાવકપાત્ર^૪ માંહિ,
 સંકોચી વર્તુલ વળેજ ત્યાંહિ ;
 વાર્તાવિનોદી ભળી એમ ભાવે,
 આનંદમાં અર્ધનિશા ગુમાવે. ૫૩
 માર્ગિક કો બાર પડેલ વાટે,
 અગ્નિતણી હુંફથી રાત કાઢે ;
 કો યોગીઓ આગ્રહ નીમ ધારી,
 રે'તા પ્રવેશી નિત શીત વારિ. ૫૪
 ભારી સમી શીત શિશિરકેરી,
 આનંદકારી સુરખી ધણુરી ;
 હર્ષ્યા ધણું લોક બની સુખાળા,
 થોડીક હુંફે બનતા હુંફાળા. ૫૫
 શીતોષ્ણતાનું^૫ સમભાવો^૬ થાતું,
 ભૂગોળ તે ભવ્ય બન્યું જણાતું ;
 સત્તાધિકારી^૭ ઋતુરાજ^૮ રાજે,
 થાતો સુભાગી ભગવાન આજે. ૫૬

૧. પૈસા વગરના. ૨. આશ્રય વગરના. ૩. ટહાડની ધુનરી
 ૪. દેવતાનું વાસણ-સગડી. ૫. ટહાડ અને ગરમીનું. ૬. સરખાપણું
 ૭. રાજ-સૃષ્ટિસાંદર્ભનો સત્તાધીશ. ૮. ઋતુઓમાં શ્રેષ્ઠ-વસંતઋતુ.

વસંત—ઉબણકાળ.—ગ્રીષ્મ.

ઈન્દ્રવજ્ર.

સામર્થ્ય શીતાર્તિતાણું વિરામ્યું,
આહ્લાદ^૧ આ લોકનું મન પામ્યું;
સે'જે થતાં કોમળ સર્વ ગાત્ર,
વિશ્રાન્તિમાં હોય મનુષ્યમાત્ર. ૧

ખેડુ ધણકો વનવાસીઓ જે,
છાંઈ મડુલી વનમાંજ રે'છે;
લેતાં ખરી લે'જત સુખકારી,
આરોગ્યતામાં શ્રમ દે વિસારી. ૨

વાધ્યો દિસે જેમ વસંત તે જ્યાં,
દીપી રહે થૈ તર શોભતાં ત્યાં;
શોભા વધી વાટિકરે કુમ્ભ આગે,
સૌન્દર્ય સ્થિતિનું સુરમ્ય લાગે. ૩

વાયુ ગ્રહી પુષ્પપરાગ^૩ આવે,
આનંદ ઉરે અતિ ઉપજાવે;
ધારી ગળે કો મૃદુ પુષ્પમાળા,
સુગંધથી ઘ્રાણુ^૪ કરે સુખાળા. ૪

જ્યાંત્યાં ખિલેલાં વનપુષ્પ દિસે,
ત્રિહંગમો^૫ સુસ્વર કાઢી હિસે;
ખે'જી સુવાસિત સમીર^૬ વાતો,
વાતામ્યુષ્મિમાં^૭ પ્રસરી સમાતો. ૫

૧. આનંદ. ૨. વાટિક=વાટિકા-વાડી. ૩. ફૂલમાંથી નિકળતી સુવાસ. ૪. વાસ લેવાની ઇન્દ્રી-નાક. ૫. પક્ષી. ૬. પવન. ૭. વાતાવરણ.

વેલી વનોની ભરૂં પત્રફલે,
 નીચી નમી અંગ નિહાળી જૂલે ;
 જાણે નવૌઢા? ચપલાક્ષિ બાળી,
 નીચું નિહાળે જુકો આંખ ઢાળી. ૬
 જોજો જળે પૂર્ણ તડાગર પેલું,
 જોડું તોરે સારસનું ઊંભેલું ;
 કેવા કરે કલ્પત્ર શબ્દ માતા,
 એકેકથી તે અળગાં ન થાતાં. ૭
 શું પ્રીતિ એની જગમાં જણાય,
 જોડી તુટે? અન્યથા ના હવાય ;
 છે માઠી તો મૂઢ મનુષ્ય રીતિ,
 ખંડીત થૈ અન્યવિષે શું પ્રીતિ. ૮
 હુતાશની^૪ કાળ સમીપ આવ્યો,
 દીપાવળી^૫ પર્વ સમાન ભાવ્યો ;
 ભેળા ભળી ભૂજન લાભ લેતા,
 વિનોદહાસ્યે^૬ વિધિયુક્ત રે'તા. ૯
 ઉકાળીને કિંશુકપુષ્પવારિ,^૭
 અન્યોન્ય છાંટે નળીયંત્ર^૮ ધારી ;
 સુવસ્ત્ર રંગીત બને ભિન્નધ,
 ગુલાલથી વાદળ રે'તું છાધ. ૧૦
 હર્ષિત ઘેસાં બહુ બાળ બાળા,
 કાટે ધરે ખાંડબિખાંની^૯ માળા ;

૧. સ્ત્રીના વેશમાં આવતી છોકરી. ૨. તળાવ. ૩. તુટે=તુટ્યે—
 સારસને માટે એમ કહેવાય છે કે એ નરમાદા સાથેન રહે અને એકનું
 મોત થાય તો બીજું જીવે નહિ. ૪. હોળી. ૫. દિવાળી. ૬. હાસ્ય-
 વિનોદને માટે જુદી જુદી યુક્તિઓ કરેછે. ૭. કેસુડીના પૂલનું ઉકાળેલું
 ખાણી. ૮. પીચકારી. ૯. હારડા.

હસ્તે ગ્રહી ગુચ્છ ગુલાબકેરા,
હાં ત્યાં ફરે અર્ભક થૈ ઊંચેરાં. ૧૧

સંગીત નૃત્યાદિ શુભોત્સવો ત્યાં,
વાજે રૂડાં વાદ્ય^૧ ઘરેઘરોમાં^૨;
આળાપતા કો ખડુ રંગમાતા,
સુદૃઢથી હોરી^૩ વસંત^૪ ગાતા. ૧૨

આંખે રૂડો મોર હરિત^૪ ડાલે,
ટૌકા કરી કોકિલ^૫ ક્યાંહિ ખોલે;
મોરે ભરેલી તરૂંશાખ માંહિ,
સાંચે મધુ^૬ ત્યાં ભ્રમરો ભરાઇ. ૧૩

કો કૂપમાં દિસતી રે^૭ટમાળા,
ચાક્રે ચઢે છે ઘટ તે બિચારા;
જીવો ન જાંપે વ્યવહારવેડે,
ચાક્રે ચઢ્યા જે ભવકૂપરે^૮ટે. ૧૪

ધાન્યાદિનો પાક નવો સમારી,
સંચે સુખી ખેડુ ભવિષ્ય^૯ ધારી;
વિશેષનો વિક્રય^૯ તો કરે છે,
નાણાં લઈ ન્યાત્ર થઈ ફરે તે. ૧૫

જે તે જઈ માત્ર પિડે^{૧૦} ધરે છે,
સાટાં સહુ વસ્તુતણાં કરે છે;
દેશાન્તરે માત્ર વહોજ જાતો,
વે^{૧૧}પારીનો વર્ગ વિશેષ માતો. ૧૬

૧. વાજ. ૨. ઘરેઘર. ૩. વસંત રાગ. ૪. લીલો. ૫. કોકિલ =
કોકિલા. ૬. મધ. ૭. આ સંસારરૂપીકુવાની રહેટમાળ-સંસારની ખટપટ.
૮. ભવિષ્યનો વિચાર કરીને. ૯. વેચાણ. ૧૦. અનાજ વગેરેના ન્યાં
સાટાં થાય છે તે જગ્યા.

દેવીપૂજના? દિન પ્રાપ્ત થાતાં,
ઉપાસકો ઉદ્યમમાં જણાતા ;
દેવી વિષે છે દૃઢ જોડ ભક્તિ,
પૂજે ઘણા પ્રેમથી આદરભક્તિ. ૧૭

કો કુળદેવી ગણી સ્થાપી તેને,
રેંતા ફળાહાર-વૃત્તિ^૨ બનીને ;
આરાધતા આસ્તિક નીમ^૩ પાળે,
નિવૃત્તિમાં તે નવરાત્રિ ગાળે. ૧૮

વેગે વહે ઋતુ વસંત સારો,
જામે ઉનાળો અકળાવનારો ;
ઠીધી વસંતે સઘળી સળધ,
દેખી દૂકે ગ્રીષ્મતણી ચઢાધ. ૧૯

કો વૃક્ષ દીપે નવ પલ્લવોએ,
પુષ્પો અને મિષ્ટ મૃદુ ફળોએ ;
આનંદતા જેમ જનો દિસે છાં,
પ્રાપ્તિ ફરી અંગીર્ષતણીજ થાતાં. ૨૦

રૂડાં રસીલાં ફળ દેખી વૃક્ષે,
લોભી જનો લાલચથી વિલક્ષે ;
પદ્માન્ન^૪ જંબૂફલ દ્રાક્ષ આદિ,
સેવે સહર્ષે જન જે સુસ્વાદી. ૨૧

સૂર્યાગ્નિની તીવ્ર પીડાથી તાતા,^૭
સંતપ્ત^૮ સૌ માનવીઓ જણાતા ;

૧. દેવીપૂજના દિન = નવરાત્ર (ચૈત્રી)—અશ્વિનમાં પણ દેવીના નવરાત્ર કરે છે. ૨. ફળાહારવૃત્તિ = ફળ ખાધને વૃત્ત કરનારા. ૩. નીમ = નિયમ. ૪. સગાં, સ્વજન. ૫. પાકી કેરી. ૬. જંબુ. ૭. તપેલાં. ૮. ખૂબ તપેલાં—ખૂબ જાળ્યા થતા.

હકિ ધણાકો અવિલંબી^૧ કાય,^૨
 જાણે જશે જીવ કાણેક માંદ.
 એવે કદાપિ શીળવાદળાંથી,
 સંતુષ્ટ કોની ચિતવૃત્તિ થાતી ;
 જ્યાં દીપ્ત^૩ દિવાકર મુક્ત થાતો,
 વહ્નિતણો વેગ વધ્યો જણાતો. ૨૨
 કો પુષ્ટ-અંગી ઉકળે બિચારા,
 અંગે ઝરેછેજ પ્રસ્વેદ^૪ધારા ;
 વ્યાકુળતા થાતી અસહ્ય ભારી,
 વસ્ત્રોતણી હોય ધણી ખુવારી. ૨૩
 કાવેળ ધીકે અરણ્યાગ્નિ તાતો,
 ધીમ્બો બળ્યો જનસમૂહ થાતો ;
 વેડે વપુ^૫ વિહ્વળતા અપાર,
 યોજે ધણા થંડક ઉપચાર. ૨૪
 કોકોક પંખો ઝહી વાયુ ખાતા,
 તોએ ન ટાઢા પડતા જણાતા ;
 તમાંગી^૬ કો ચંદન લેપી અંગે,
 હિંડોળી ટાઢા પડતા ઉમંગે. ૨૫
 બેસી બગીચે બહુ વાયુ લેતા,
 ટુટે કુવારા સુખશાન્તિ દેતા ;
 શીતામ્બુધારા^૭ સજ્જ અંગ સારે,
 અસ્વસ્થતા અંગતણી નિવારે. ૨૬

૧. અવિલંબી=લંબાવીને-લાંબા થઈ મુઠ જઈને. ૨. કાય=કાયા-શરીર. ૩. શિયાળામાં વાદળાંને લીધે તડકો નહિ પડેત્યારે. ૪. પ્રકાશેલો. ૫. પરસેવાના રેલા. ૬. વપુએ=શરીરે. ૭. તપેલાં શરીરવાળા. ૮. ટાઢા પાણીની ધાર-છંટકાવ.

વ્યાકુળવેશી જન જેમ તેમ,
અત્યંત યુક્તિ રચતાજ એમ ;
આવા દિસે વ્યગ્ર બનેલ ભોગી,
પંચાગ્નિ સેવે કહું હઠુયોગી. ૨૮

વાયુ વિષે ઉભય અતિશ વાધે,
તેથી વહી લૂ^૧ નિજ કાર્ય સાધે ;
આગે ધીમ્પાં અંગ અધિક રાખે,
ઝાઝા જનોને સપડાવે નાંખે. ૨૯

કોવાર મધ્યાહ્ન સમોજ થાતાં,
પશ્ચાદિ પ્રાણી અકળાઇ જતાં ;
કો હાંફતાં જીભ બહાર કાઢી,
કો શોધતાં છાંય ફરે ખરાડી. ૩૦

કો ખેચરો^૨ ઉડી ગગન^૩ જતાં,
આરામ લેવા અતિ વેગી થાતાં ;
જો ઘટ્ટ વૃક્ષો નહિ હાથ લાગે,
ભોંચે પડે તે તફડી અભાગે. ૩૧

રેતાળ નિર્વારિ પ્રદેશ જ્યાં જ્યાં,
દુઃખી પ્રવાસી બહુ દિસતા ત્યાં ;
શીર્ષે ધીમ્પા પાદ તજે સિઝાતા,
તૃપાર્તિથી^૪ કો ગતપ્રાણુ^૫ થાતા. ૩૨

લૂણી^૬ ધરામાં મૃગવારિ^૭ ભાસે,
દેખી મૃગો પાન^૮ ગણી ઉલાસે ;
નિશ્વાસી અંતે થઇ ભંગઆશા,
દે પ્રાણુ છાંડી ન ટળે પિપાસા. ૯ ૩૩

૧. ગરમીની ઝપટ. ૨. પક્ષીઓ. ૩. ગગન. ૪. તરસનું દુઃખ. ૫. મરી
ગયલા. ૬. ખારવાળી. ૭. ઝાંઝવાનું જળ. ૮. પીવાની વસ્તુ. ૯. તરસ

ઉર્વીઉરે એમ જનો વિહારી,
મિથ્યા સુખો મિષ્ટ સુધામ્મુ^૧ ધારી ;
તલ્પીજ તલ્પી શ્રમ ખૂબ શોષે,
ત્રાસી મરે મોહાત્મા ન તોષે.^૨ ૩૪

જ્યોતિષિ એવી ગણના કરે છે,
પ્રત્યેક વર્ષે દિવસો ઘટે છે ;
આ ખોટી એમ ગણિત લાવે,
વર્ષે ત્રીજે માસ અધિક^૩ આવે. ૩૫

જે તેજઃ ઋતુમાં બહુ માન જેનું,
મો'હું કહ્યું શાસ્ત્ર મહાત્મ^૪ એનું ;
છે સૌ ઋતે રંગ^૫ વધારનારો,
પાપીતણાં પાપ મુકાવનારો. ૩૬

માને મનુષ્યો પૂર પુણ્યમાસ,
દેવો કરે આ અવનિ અવાસ ;
સાધુજનો સૌ પરમાર્થ સાધે,
પ્રેમી ઉરે પ્રેમ અધિક વાધે. ૩૭

નાનાવિધિ ટેક વિવેકી પાળે,
જંજળમાંથી ચિત્ત^૭વૃત્તિ વાળે ;
કે આંતરે અન્નદ્વંદ્વાદિ લે છે,
નિત્યે નિરાહાર ધણાક રે'છે. ૩૮

પાળે ધણા નિયમ પુણ્યદાને,
મુક્તિતાણું સાધન એજ માને ;

૧. અમૃતજળ. ૨. સંતોષાય. ૩. એક વધારાનો મહિનો જેને-અધિક માસ, પુરષોત્તમ માસ, મળ માસ-વગેરે કહે છે. ૪. જે તે ઋતુ=સધળી ઋતુ-મમે તે ઋતુમાં. ૫. મહાત્મ્ય. ૬. ખૂબીમાં વધારો કરનાર. ૭. ચિત્ત.

કો સાંભળે વેદપુરાણ પ્રીતે,
રે'છે મર્યા અન્ય અનેક રીતે. ૩૯

કો દેવને લાડ લડાવે રાચે,
દેવાલયોમાં દ્વીપમાળ સાંચે^૧ ;
દીપે ધર્યાં જુમ્મર હાંડી છાં ત્યાં,
ધારી વર્યો શું વિધુ^૨ રૂપ ઝાઝાં. ૪૦

વાંચે ઘણાકો સ્તુતિપાઠ ભાવે,
વાદિત્રથી મંડપ કો ગળવે ;
કો દેવદ્વારે કરી રંગરાગ,
સામાન્ય રીતે ગણતા સુભાગ. ૪૧

અંગારથી અંબર જે ભરેલું,
વાડી વનોને નહિ સે'લું સે'લું ;
ત્રાસી અને વંનપ્રદેશ તાતો,
શુષ્કાંગી^૩ થૈ નિત્ય રહે સિઝાતો. ૪૨

કાસાર કો રમ્ય રમ્યાં ઘણાએ,
નિરામ્મુ^૪ જે નીરસ તો જાણાએ ;
દંભી જનો શુષ્ક સુવેશી કેવા !
વિવેક વિદ્યા રસ વિણ જેવા. ૪૩

વિનાતરૂ તાપથટ્ટી તપેલી,
મિહામણી ક્ષેત્રભૂમિ અનેલી ;
આડું નિહાળી ઊંવ દૂર ભાગે,
સ્વાર્થી જનો જેમ દરિદ્રી^૫ ત્યાગે. ૪૪

૧. ગોઠવે. ૨. વિધુ=ચંદ્ર જાણે ઘણાં રૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર
આવી વર્યો હોય. ૩. સુકાયલાં શરીરવાળો-સુકાઈ ગયલો. ૪. પાણી
નગરના. ૫. દરિદ્રી=દરિદ્રીને.

જ્યાં એકદા ક્ષેત્રપ્રદેશ કેવો !
 કુલ્યો કુલ્યો ખાગ બનેલ જેવો ;
 સ્થિત્યન્તરો જગત^૧ સમસ્ત લેતું,
 બાણેજ અલ્પજ^૨ શું ગુપ્ત હેતુ. ૪૫
 ચોમેર જોતાં બહુ ત્રાસ આવે,
 બાવું તજી દ્વાર જરી ન ભાવે ;
 એવે ઉનાળે નવ ખેડુ હારે,
 ખોદી ખણી ખેતરને સુધારે. ૪૬
 તૈયારી વર્ષાઋતુ કાજ રાખે,
 જેનાં કુળો વિશ્વ અખિલ આખે ;
 એ જગતમાં જીવ જીવાડનારા,
 સર્જ્યા શ્રમીને તન તોડનારા. ૪૭
 સંધ્યા થતાં આદ્ય જરા સમાતો,
 કો કો સમે શીત સમીર^૩ વાતો ;
 હિંસારતાં સુરભી જૂથ જતાં,
 ચારો ચરી ગ્રામપ્રતિ પળાતાં. ૪૮
 દ્વિગંત^૪ દેખાવ રમણ્ય^૫ રંગી,
 દેખા દુર્ગો^૬ રાચી બને ઉમંગી ;
 સંતોષદાયી^૭ શશિયોગ પામી,
 કો રાત્રિએ વિશ્વ સુએ વિરામી. ૪૯
 જીવ્યો પણે છે વટવૃક્ષ^૮ સામે,
 પંથી ઘણા પ્રેમથી જ્યાં વિરામે ;

૧. જગત=જગત-માં સ્થિતિનાફેરફાર થતા. ૨. થોડા જ્ઞાન વાળા. ૩. પવન. ૪. દૃષ્ટિમર્યાદા-ક્ષિતિજ, ૫. રમણીય. ૬. આંખ. ૭. ટાઢાં પાડનારા ચંદ્રનો ચોગ થવાથી-રાત પડે ને ચંદ્ર ઉગે ત્યારે. ૮. વડનું ઝાડ.

વાપીતણો^૧ કૂપ સમીપ છે જ્યાં,
અંબુસુધાપાન^૨ તૃપી કરે ત્યાં. ૫૦

આવી ધણાં પક્ષી તરૂંવરે હ્યાં,
આરામતાં રાત્રિતિમિર^૩ થાતાં ;
કલ્લોલતાં મિષ્ટધ્વનિ ઉચ્ચારી,
આશ્વાસતાં^૪સ્થિત^૫ જનો વિહારી.^૬ ૫૧

કો અંગંધીક્યા અનુરાગીઓ જે,
આવી ઠરે ત્યાં ગૃહ ત્યાગી સૌ તે ;
રાજી થઈ રાત્રિ તહિજ ગાળે,
વાડી વજીર ગણી મન વાળે. ૫૨

પાસે લીલા પીત^૭તણાજ ક્યારા,
રૂડા રચ્યા કોક અનેક ન્યારા ;
આકર્ષતા તે ચિત્ત સર્વનાં ત્યાં,
માલિક પાણી નિત^૮ સિંચતો જ્યાં. ૫૩

જે પાણી પાતાં નહિ લેશ થાકે,
તાજનં નવાં શાક અનેક પાકે ;
શોધી લીલાં વૈભવી જ્યાંથી લાવે,
સ્વાદેન્દ્રિયે તે સુખ ઉપજાવે. ૫૪

વાયુતણો વેગ વિશેષ વાધે,
સૃષ્ટિ વિષે શત્રુનું કાર્ય સાધે ;
ઓમેરથી તે ડુંકતો જણાય,
દિશા નહીં નિશ્ચય જેની થાય. ૫૫

૧. વાજ-અને તેની સાથેનો કુત્રો. ૨. પાણીરૂપી અમૃતનું પાન કરે-
પીએછે. ૩. રાતનું અંધારું. ૪. આનંદ પમાડે છે. ૫. સ્થિતજનોને=
ત્યાં મુકામ કરેલાં માણસોને. ૬. વિહારી=વિહારી ને-રમતગમતથી.
૭. પાણી પાયાથી થતાં શાક વગેરેના ક્યારાઓ. ૮. નિત=નિત્ય.

કેવો કરે ઘુઘવીંઘુઘવાટો,
 સે'વાય ના કોથકી સુસવાટો ;
 ઉરાડતો ધૂળ અતિશ ભયે,
 કોકો સ્થળે તે ઢગ વાળી સિંચે. ૫૬
 વાયુતણું ચંભન કોક વેળે,
 વિકાળ વર્ણિ વરસાવી મેલે ;
 વ્યાકુળતા સર્વસ્થળે વધારી,
 ત્રાહિર વિભો વિશ્વ વદે પુકારી. ૫૭
 આ સૂર્યસામર્થ્ય વધી સમગ્રે,^૩
 આકર્ષિને અંબુ ભરેજ અગ્રે ;
 એ વિધ્ય^૪ આગે^૫ રચી મેઘમાળા,^૬
 અંતે કરેછે જનને સુખાળા. ૫૮
 વાયુ વધ્યો જ્યાં કરી સુસવાટો,
 દિસે દયાતો સમી^૭ ઉકળાટો ;
 ધીરે ધીરે શાન્તિ પ્રસાર પામી,
 ત્યાં વેદના વર્ણિતણી વિરામી. ૫૯
 લે'રી^૮ કરી મંદ સમીર વાતો,
 આકાશમાં અબ્રધટાવ^૯ થાતો ;^{૧૦}
 વર્ષાતણાં વાદ્ય વિવિધ વાજે,
 થાતો સુભાગી ભગવાન આજે. ૬૦

૧. ઘુ ઘુ કરીને દરિયા ઉપરથી ડુંકતો આવતો પવનનો અવાજ
 (અનુકરણ શબ્દ). ૨. ત્રાહિ=અમારું રક્ષણ કરો 'એમ. ૩. સર્વ -
 સ્થળે. ૪. એ વિધ્ય=એ વિધિએ-એ રીતે. ૫. આગે=આગળ. ૬.
 મેઘમાળા=વાદળાંનો જમાવ. ૭. સમી=સમાધને-ઓછા થઇને. ૮
 લે'રી=લહેરી-લહરી. ૯. વાદળાંનો જમાવ. ૧૦. થાતો=થતો.

શ્રી કાવ્યવિલાસ-ટીકા.

સંક્ષેપચિન્હ.

સં. = સંસ્કૃત. ફા. = ફારસી. અલં. = અલંકાર. સમા. = સમાસ.
 કર્મધાં = કર્મધારય. દ્વિં = દ્વિયુ. દ્વિં તં = દ્વિતીયાતત્પુરૂષ,
 તૂં તં = તૃતીયા—, ચં તં = ચતુર્થી—, પં તં = પંચમી—,
 ષં તં = ષઠી—, સં તં = સપ્તમી—, નં તં = નગ—,
 ઉપં તં = ઉપપદ—, પ્રાં તં = પ્રાદિ—, બહું = બહુવ્રીહિ.
 અવ્યં = અવ્યયીભાવ. મધ્યં = મધ્યમપદલોપી. ધાં = ધાતુ.
 ભૂં કૃં = ભૂતકૃદંત. પ્રેં ભેં = પ્રેરકભેદ. કિં = ક્રિયાપદ.
 ક્રિયાવિં અં = ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

શ્રી—એ શુભવાચક શબ્દ છે. યશ, શોભા, લક્ષ્મી, કલ્યાણ,
 એવા એવા એના અર્થ થાય છે; અને દેવ, ગુરૂ, પુણ્યક્ષેત્ર
 પ્રતાપી પુરૂષો આદિના નામની પૂર્વે મુકવાની રીતિ છે.

કાવ્યવિલાસ—સં. [કાવ્ય = કવિતા + વિલાસ = આનંદ]
 કાવ્યપ્રદેશમાં આનંદને માટે કરવું તે.

ઈશ્વરપ્રાર્થના.

૧. વિશ્વેશ્વર—સં. [વિશ્વ = જગત + ઈશ્વર = ઉપરી]
 દુનિયાનો ઉપરી-પરમેશ્વર.

વિભુ—સં. [વિ = વિશેષે + ભૂ = થવું] સર્વવ્યાપક ઈશ્વર.

વિશ્વાસી—[સં. વિ = વિશેષે + શ્વસ્ = શ્વાસ લેવો]
 આસ્તિક, ભરોસાવાળો.

વિલંબ—સં. [વિ = વિશેષે + લંબ્ = લંબાવવું] ઢીલ.

વર—સં. [વૃ = પસંદ કરવું] પસંદ કરેલું, માગેલું-વરદાન.

વિમળ—[સં. વિમલ-વિ = વિના + મલ = મેલ] શુદ્ધ.

ભાખું—[સં. માખ્ = ખોલવું] ખોલું, કહું.

૧. ત્રિગુણાત્મ—[સં. ત્રિગુણાત્મક-ત્રિ = ત્રણ + ગુણ + આત્મક] ત્રણ ગુણ (સર્વ, રજ, ને તમ) તેને લગતું
ભિન્ન મિષે—સં. [મિન્ન = જુદાં + મિષ = બહાનું]
 જુદાં જુદાં કારણને અનુસરીને.
સ્વયંભુ—સં. [સ્વયં = પોતે + મૂ = થવું] આપો આપ
 થયેલો, અકારણ, આદિ-મૂળ વસ્તુ-સૌથી પહેલો.
સ્વતઃ—સં. = પોતે.
૩. સંજ્ઞા—સં. [સં = સારી રીતે + જ્ઞા = જાણવું] જોળખવાની
 નિશાની, નામ.
૪. અહંભાવ—સં. [અહં = હું + માવ = વૃત્તિ-ધાં મૂ =
 થવું] હું પાછું-હું એવો અભિમાન.
લેખે—[સં. લક્ષ = ધ્યાન આપવું, ગણવું] ગણે.
૫. દ્વિધાભાવ—સં. [દ્વિધા = જુદાપણું + માવ-મૂ = થવું]
 બેપણાનો-જુદાપણાનો ભાવ.
૧. વિસ્મિત—સં. [વિ + સ્મિ = આશ્ચર્ય પામવું] ચકિત.
અદ્ભુત—સં. = આશ્ચર્યકારક. અજ્ઞયઅજ્ઞેવું.
અગમ્ય—સં. [અ = નહિ + ગમ્ય = સમજાય એવું-ધાં
 ગમ્ = જવું-માં જવું-નો ભેદ પામવો-નું રહસ્ય સમજવું.
 જાણી-સમજી ન શકાય એવું.
તંત્ર—સં. [તન્ = ખેંચવું, વિસ્તારવું] વિસ્તારવાળું-મેઠું
 કાર્ય. (આ સૃષ્ટિરૂપી તંત્ર).
વંધ—સં. [વંધ્ = નમવું] નમવાયોગ્ય-વંદન કરવા યોગ્ય.
૨. યોગી—સં. [યુજ્ = જોડવું] પ્રાણને પરમાત્માની સાથે
 જોડનાર (યોગ સાધનવડે). જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય કરનાર.
સહાયભૂત—સં. [સહાય-(સહ, સાથે + અય-હ = જવું)-
 મદદ + મૂત-મૂ = થવું-નો ભૂં ફૂં.] મદદગાર.
ભાવી—સં. [મૂ-મવ્ = થવું] ભવિષ્ય.
સર્વથા = સર્વ પ્રકારે. ક્રિયા વિં.

પ્રથમ વિલાસ.

અભિષેકમુહૂર્ત.

૧. ધનરાશી—સં. નક્ષત્રના આર ચક્ર જેને રાશિ કહે છે તેમાંની એક—૧૨ રાશિનાં નામ—મેષ, વૃષભ, મિથુન, કર્ક, સિંહ, કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક, ધન, મકર, કુંભ તે મીન.
૨. મુહૂર્ત—સં. કોઈ કાર્ય આરંભવાનો અનુકૂળ મંગળ સમય.
૩. સહજ—સં. [સહ = સાથે + જ = ઉત્પન્ન થયેલું—ધા० જન્-જા = જન્મવું] જન્મથી પરિચયમાં આવતાં જે સાધારણ થઈ પડેલું તે—સ્વાભાવિક.
૪. અમિત—સં. [અ = નહિ + મિત = માપેલું—મા = માપવું—નો ભૂ० ૬૦] અણમાપેલું, અણધાર્યું.
૬. દિવ્ય—સં. [દિવ્ = પ્રકાશવું] તેજસ્વી, ઈશ્વરી.
૭. સૃષ્ટવસ્તુ—સં. [સૃષ્ટ = સરળયલી—સૃજ્ = ઉત્પન્ન કરવું—નો ભૂ० ૬૦ વસ્તુ = પદાર્થ] દુનિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો.
- દિગંત—સં. [દિક્ = દિશા + અંત = છેડો] દૃષ્ટિમર્યાદા.
૮. આનંદાર્ણવ—સં. [આનંદ-આ + નદ્ ગર્જવું, પોકાર કરવો, = હર્ષ + અર્ણવ = સમુદ્ર] આનંદનો સાગર.
૧૦. વિજયવાદ્ય—સં. [વિજય = ફતેહ વિ = વિશેષે + જિ-જય્ = જીતવું + વાદ્ય = અવાજ-વાદ્ય-ધા० વદ્ નો પ્રે० ભે० = વગાડવું] ફતેહના અવાજ.
૧૧. પ્રેમપ્રસાદ—સં. [પ્રેમ + પ્રસાદ = કૃપા] પ્રેમના કૃપાદાન.
- સાર્વભૌમપદ—સં. [સાર્વ-સર્વ = સઘળા, મૌમ-મૃમિ = દેશો (નો રાજ) + પદ = પદવી.] ચક્રવર્તિની પદવી.
- ભરતખંડ—સં. હિન્દુસ્તાન. ભરત રાજના નામ પરથી એ ભાગનું નામ ભરતખંડ કહેવાય છે. પૂર્વે નવખંડ ગણાતા તેમાંનો એક ખંડ,

રાજ્યભક્તિ—સં. [રાજ = શોભવું, મજ્ = ભજવું]
રાજસેવા, વક્ષાદારી.

શુભજન્મસમય.

૨. મધ્યાન—સં. [મધ્યાહ્ન—મધ્ય = વચ્ચે + અહ્ન = દિવસ]
દિવસનો વચ્ચે ભાગ—અપોર.
૩. રાજ્યશિરોમણી—સં. [રાજ્ય + શિરોમણિ = ચઢિયાતો-
શિર : + મણિ] રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

રાજ્યાભિષેકમહોત્સવપર્વ.

૧. ભુવન—સં. [ભૂ-ભવ્ = થવું] ત્રિભુવન—ત્રણ લોક—સ્વર્ગ,
મૃત્યુ, પાતાલ.
૨. ધરા—સં. [ધૃ = ધારણ કરવું] ધરતી, પૃથ્વી.
સંતુષ્ટ—સં. [સં + તુષ્ = સંતોષાવું] સંતોષ પામેલી.
શિશિર—સં. = છ ઋતુમાંની એક (માર્ગશીર્ષ, પૌષ.)
૬. જયી—[સં. જિ-જય્ = જીતવું] ફતેહમંદ.
૭. આત્મવર્ગ—સં. [આત્મ = આવી મળેલો—અનુકૂળ, હિતૈર્ભી.
ભાવ્ = મેળવવું—નો ભૂં ૬૦ + વર્ગ = સમૂહ] આવી
મળેલાં—પોતીકાં સગાં સંબંધીનો સમૂહ.
અલૌકિક—સં. [અ = નહિ + લૌકિક = લોકને લગતું—
સાધારણ] અસાધારણ. આ લોકમાં નહિ હોય એવું.
અર્ધાઙ્ગના—સં. [અર્ધ = અડધું + અઙ્ગના = સ્ત્રી]
સુખદુઃખ આદિની વિભાગી—ધણીઆણી.
૮. સ્તુત્ય—સં. [સ્તુ = વખાણવું] વખાણવા યોગ્ય.
સુશિક્ષિત—સં. [સુ = સારા + શિક્ષિત = ભણેલા—
શિક્ષ = શિખવવું—નો ભૂં ૬૦] સારા ભણેલા—વિદ્વાન.
૧૨. લાઘવી—સં. [લઘુ = સૂક્ષ્મ—ખારીક ?] ચંચળતા.
અનુકારી—સં. [અનુ = પાછળ—પ્રમાણે + કૃ = કરવું]
ફલા પ્રમાણે કરવું એવી. આરાધીન.

૧૪. યથેચ્છા—સં. [યથા = પ્રમાણે + ઇચ્છા] જોઈએ તેટલી.
આરૂઢવું—[સં. આ + રૂઢ = સવાર થવું] સવારી કરવી.
૧૬. પ્રજા-ઉત્પત્તિ—સં. = લોકોની આપ્તાદી-ચઢતી.
૧૯. રથારૂઢ—સં. [રથ + આરૂઢ-ભૂં કૃં] રથમાં બેઠેલા.
નેત્રનિમેષ—સં. = [નેત્ર = આંખ-ની-નય્ = દોરવવું + નિમેષ = બે પાંપણું ઉઘાડ દે થવું] આંખનો પલકારો.
૨૦. રૂવે—ફા. [રૂ = ચહેરો] મારફતે.
સ્વીકારી—[સં. સ્વી = પોતાનું + કૃ = કરવું] કબૂલ કરી.
દંભી—[સં. દંભ = ખોટો ડોળ] ડોળ-દમામ કરનાર.
૨૧. કૃપાપાત્ર—સં. [કૃપા + પાત્ર = યોગ્ય] મહેરબાનીને લાયક. જેને મહેરબાની કરવી ઘટે એવા ગરીબ.
૨૨. નિયોગ—સં. [નિ = વિશેષે + યોગ-યુજ્ = જોડવું] ઉપયોગ.
શાન્તિદા—સં. [શાન્તિ + દા = આપવું] સંતોષકારક.
૨૪. અભિષેક—સં. [અભિ = ચારેમેર-ઉપર + સિન્ = સિંચવું-રેડવું] રાજ્યગાદીએ બેસવાની ક્રિયા.
દિલોઝની—ફા. [દિલ = હૈયું + ઓ-વ = અને + જાન = જીવ] અત્યંત હેત.
૨૫. અન્યથા—સં. = બીજી રીતનું-રદ.
૨૬. દૈવી સિદ્ધાન્ત—સં. [દૈવી = દેવનો-સિદ્ધ = નક્કી + અંત = છેડો] ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલો સેવટ-નિશ્ચય.
૨૮. પ્રત્યેક—સં. [પ્રતિ = દર + એક] દરેક.
૨૯. વિવિધાકૃતિ—સં. [વિવિધ = જુદા જુદા + આકૃતિ = આકાર-આ + કૃ = કરવું] જુદા જુદા આકારના.
ચિત્રવિચિત્ર—સં. = તરેહવાર રંગ અને ચિત્રોથી શોભતાં.
ચંદ્રમા—સં. [ચંદ્ર + મા = કાન્તિ] ચંદ્રનો પ્રકાશ,
૩૦. દષ્ટિ—સં. [દૃશ્ = જોવું] નજર-આંખ.
૩૧. ભર્યાં પત્ર તાજે—તાજાં પાંદડાંથી ભરેલાં.
૩૨. આંગણ—[સં. અંગુળ] ધરનો આગલો ભાગ.
વિરામે—સં. [વિ = વિશેષે + રમ્ = રમવું] વિરામ પામે-ઠરે-ટાઠી થાય.

નાનાકૃતિ—સં. [નાના = જુદા જુદા + આકૃતિ = આકાર] જુદા જુદા આકારના.

૩૩. ગાયક—સં. [ગૈ = ગાવું] ગવૈયા.

અળાપે—[સં. આ + લ્પ્ = રાગ કાઢવો] રાગનો અળાપ કરીને તાલ સૂર સહિત ગાય.

તાલ લઈને—ગળામાં સુરને-ખટકાવી, લંબાવીને.

૩૪. હસ્તચાતુર્ય—સં. હાથની ચતુરાઈ-હાથચાલાકી.

વાદિત્રના વાદ્ય—સં. [વાદ્ય = વદ-વાદ] વાદ્યત્રના અવાજ.

૩૫. સુવેશી—[સં. સુ = સારા + વેશ = ટોળી-વિશ્વ = દાખલ થવું] સારા પોશાક ધારણ કરીને.

૩૬. ધન્યવાદ્ય—સં. [ધન્ય = જય + વાદ્ય = અવાજ-વદ્ = ખોલવું પ્રેમ ભેદે] જયજયકારનાં વચનો.

ઘોષ—સં. [ઘુષ્ = અવાજ કરવો] અવાજ.

ગાજે—[સં. ગર્જ = ગાજવું] મોટેથી સંભળાય.

૩૭. સજ્યા—[સં. સજ્જ = તૈયાર] સજેલા, સણગારેલા.

રંગ સાહિત્ય—સં. = રંગ અને શોભાવનારા સામાનથી.

રમ્ય—સં. [રમ્ = રમવું-રાજી કરવું] મનને રાજી કરે એવા-મનોહર, રળિયામણા.

૩૮. મુખ્ય ધામ—સં. = મોટાં મોટાં શહેર અને કસબાઓ.

હૃદયધેલાં = આનંદથી ગાંડાજેવા થઈ ગયેલાં.

૩૯. મિઠાઈ—[સં. મિષ્ટ = મિઠા] મિષ્ટપદાર્થ-અરણી પેંડા વગેરે.

૪૦. અનાશ્રિત—સં. [અન્ = નહિ + આશ્રિત-આ + શ્રિ-નો ભૂં કું] આધાર વગરના, ભૂખે મરતા.

અન્નશાળા—[સં. અન્ન + શાળા = સ્થાન] અનાજ રાંધીને ખવડાવવાની જગ્યા.

પજે તૃપ્ત થૈ = તૃપ્ત થૈને પજે—ધરાઈને ચાલ્યા જાય.

૪૧. મોટાં સ્થળોમાં—જીજ્ઞાસાનાં મુખ્ય શહેરોમાં.

નામદારો—નામાંકિત-પદવીધારી પુરુષો.

રાજ્યરીતિ = રાજ્ય રંગ—રાજ્ય વ્યવસ્થાની ખૂબી.

૪૨. રાજ્યશૈલી—સં. = રાજ્ય વ્યવસ્થાની બાંધણી.

પ્રમોદે—સં. [પ્ર. + ભુન્] કહી-વાંચી સંભળાવે.

આણુ—[સં. આજ્ઞા-ધા૦ જ્ઞા = જાણવું] હુકમ, હુવાઇ.

૪૩. દારૂખાના—ફા. [-જ્ઞાના = ઠેકાણું] આતસઆશ.

૪૪. હુવાઇ—એક જાતનું દારૂખાનું જે હવામાં ઊંચે ઉડે છે.

ગાજતો = ગાજે છે—એ ‘વર્તમાનકૃદંત’ વર્તમાન-કાળને ઠેકાણે વપરાયલો છે.

કવિતામાં વર્ણન કરતાં જ્યાં વર્તમાનકાળમાં વર્ણન આણતું હોય છે ત્યાં વર્તમાનકાળને ઠેકાણે કાઠવારે વર્તમાનકૃદંત સહજ વપરાયલો દેખાય છે. કવિતામાં વર્તમાનકૃદંતનો આ એક ખાસ ઉપયોગ છે. આવે ઠેકાણે એને આગળ પાછળના કાળ જોયા વગર એકદમ—ગાજતો = ગાજતો હતો—એમ લઈ વર્તમાનભૂત કે આહુભૂત કહી દેવો નહિ. વખતે જ્યારે આગળ પાછળ ભૂતકાળ હોય ત્યાંજ એને આમ લેવો શોભે.

ગેળી અવાજ—ફા૦ = ગુસ્સા-છાનો અવાજ-ક્યાંથી થયો તે જણાય નહિ એવો.

નિમ્યા—[સં. નિર્મિત નિ : + મા-નો ભૂ૦૬૦] ટરાવેલા.

વ્યવસ્થા—સં. [વિ + અવ + મ્યા = ગોઠવવું] ગોઠવણ.

૪૬. સભાસ્થાન—સં. [સ્થા = ઉભા રહેવું] સભામંડપ.

૪૭. પ્રેક્ષકો—સં. [પ્ર + ઈક્ષ્ = જોવું] જોનારાઓ.

પ્રવેશે—[સં. પ્ર + વિશ્ = ખેસવું] દાખલ થાય.

આસન—સં. [આસ્ = ખેસવું] ખેસવાની જગ્યા-એઠક.

અન્યોન્ય—સં. [અન્ય : + અન્ય] એક બીજા-ગાંઠામાંડ.

૪૮. શસ્ત્રધારી—સં. [શસ્ત્ર = હથિયાર - ણ્ = નાશ કરવો + ધારી-ભૃ = ધારણ કરવું] હથિયારબંધ સ્વારો.

ચહુમેર—ચોમેર-ચારે બાજુએ.

સ્વાર—[ફા. અસ = ઘોડો] ઘોડે બેઠેલા. (સં. અશ્વાસ્થ.)

૪૯. મિષ્ઠ માધુર્ય—સં. = મીઠું મધુરં ભાષણ.

સદાચાર—સં. [સત્ = સાચા + આચાર] સારાં આચરણ.

૫૦. આમ્ય લોકો—સં. ગામડાના-નહાના ગામના લોકો.

મિષ્ટાન્નપાન—સં. [મિષ્ટ + અન્ન = ગળ્યું ખાવાનું + પાન = પીવાનું-ધા० પાનપિવ્ = પીવું] સાંસં સાંસં ખાનપાન.

૫૨. સ્તોત્રપાઠ (કરે)—સં. [સ્તોત્ર = દેવોની સ્તુતિનાં પુસ્તકો-ધા० સ્તુ = વખાણ કરવા + પાઠ = વાંચી જવું] દેવોના સ્તુતિપાઠ વાંચે.

દિલીનો દિવ્ય દેશાવ.

તું સ્થળે—તારા સ્થળમાં (તું = તુજ, તારે-વિભક્તિ ૫૦લી).

૫૨. પુણ્યશાળી—[સ. પુ = પવિત્ર કરવું] પુણ્યવાન, સત્કર્મી.

૫૩. સવેળા—વખત સર = પહેલાં વહેલાં.

૫૪. સૈનિકો—સં. [સેના = લશ્કર] લશ્કરના ઉપરી.

પાઠ પાળા—[સં. પાઠ = પગ + પાળાવન-ધા० પાળાવ્ = ચાલવું-તો ભૂ० ૬૦] પગે ચાલનારે લશ્કર.

સરંજામ સાજે = સરંજામ એતે સાજ સહિત (સાહિત્યાથે તૃતીયા વિ०) ઠાકમાઠ-મેઘતી વસ્તુઓ સહિત.

૫૫. અન્ય ઠામ—[સં. = ૦ સ્થાન] ખીજા-અલાયદા મુકામો.

પડાવ પડેલા—[સં. ધા० પડ્ = પડવું] મુકામ થયેલા.

વરયાં હોય ગામ = જાણે નવાં ગામ વરયાં-હોયની તેમ.

૫૬. શંકે—[સં. શંકે = હું શંકા કરું છું] મને શંકા થાય છે કે = જાણે-જાણે કે (એ અકર્તૃક ક્રિયાપદ જેવો છે, એના કર્તા તરીકે એની પછીનું વાક્ય લેવાય).

પેખવા—[સં. પ્રેક્ષ્-પ્ર + ઈક્ષ્ = જોવું] જોવા.

૫૭. પાદામ્બુજે—સં. [પાદ = પગ + અંબુજ = કમળ-અંબુ = પાણી + જ-જન્મેલા-જન્-જા = જન્મવું] ચરણ કમળમાં.

રંક સેવા = ગરીબને છાજે એવી કાવ્યરૂપ સેવા.

પ્રભુ પ્રાર્થતો—સં. = પ્રભુને પ્રાર્થતો-પ્રાર્થના કરતો.

નામનો—નામ માત્ર, કહેવા માત્ર. (એ વિશેષણ છે)

૫૮. નામસંજ્ઞા—સં. [નામન્ = નામ + સંજ્ઞા = નિશાની-સં + જ્ઞા = જાણવું] નામથી ઓળખવાની નિશાની.

ચિરાયુ—સં. [ચિર = લાંબું + આયુષ્] લાંબું આયુષ્ય.

ચક્રવર્તિ—સં. [ચક્ર ગોળ-ભ્રમંડળ + વર્તિ=ઉપરી સત્તા
ચક્રાવનાર-ધા० વૃત્ત) મહારાજ-સાર્વભૌમરાજ.
ખિરાજે—[સં. ખિ = વિશેષ + રાજ = શોભવું] ખેસીને
શોભે એટલે તખ્તનશિન થાય.

દિલ્લીપદ.

૧. દિલ્લીપદ = દિલ્લીની-ગાદી-તખ્ત ; રાજ્યગાદીનું શહેર.

મહાભારત = એક મહોદું વીરરસ કાવ્ય જેમાં પાણ્ડવ
કારવના યુદ્ધનું વર્ણન આવે છે તે. (આ યુદ્ધ બહુ જબર
૧૮ દિવસ સુધી ચાલેલું અને અસંખ્ય પરાક્રમી પુરૂષોનો
ધાણ વળી ગયેલો તે ઉપરથી-કોઈ બહુ મોટું ને અઘરું કામ
હોય તેને 'મહાભારત કામ' કહેવાય છે.)

સુજ્ઞાત—સં. [સુ = સારી રીતે + જ્ઞાત = જાણીતા-ધા०
જ્ઞા = જાણવું-નો ભૂ० ૬૦] પ્રસિદ્ધ.

વિખ્યાત—સં. [વિ = વિશેષ + વ્યાત = વખણાયલી-ધા०
વ્યા = વખણવું-નો ભૂ० ૬૦] ખ્યા વખણાયલી.

પ્રાચીન—સં. [પ્રાચ્ = પૂર્વનું] આગળનું-જીનું.

પ્રસિદ્ધ—સં. [પ્ર + સિદ્ધ-સિદ્ધ = પૂર્ણ કરવું] જાણીતું.

યુધિષ્ઠિર—સં. [યુધિ = યુદ્ધમાં + સ્થિર = ઠરેલ] પાંચ
પાણ્ડવમાંનો મોટો ભાઈ. જેને ધર્મ કહે છે.

ધર્મ-આણુ—[સં. ંઆજ્ઞા] સત્યની દુવાઈ.

ધર્મરાજ—સં. = ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર ન્યાયી રાજા.

૨. **પ્રેમપૂરે** (ઝીલે)—સં. [પ્રેમ-ધા० પ્રાં = ખુશી કરવું +
પૂર = રેલ-ધા० પૂ = ભરવું] પ્રેમ પ્રવાહની રેલમાં આનંદથી
તરે-હેલકા ખાય છે-પ્રેમમાં લીન થઈ ગયેલા છે.

મંડળાકો—[સં. મંડલિક.] ખંડિયા રાજા.

ધર્મપાદ—સં. = ન્યાયી રાજાનાં ન્યાયી ચરણ-પગ.

અનુપ—[સં. અનુપ-અનુ = નહિ + ઉપમા = મુકાબલો]
જેને કોઈની ઉપમા નહિ અપાય એવા-સર્વોત્તમ.

સહાય—સં. [સહ = સાથે + અય-ધા० ંર = જવું] મદદગાર.

આશિસ.

૧. પ્રતાપ—સં. [પ્ર + તપ્ = તપવું] કીર્તિ-મોટાઇ.
 સાથ—[સં. સાર્થ = ટોળું] મંડળ.
 નિર્વૈરિ—સં. [નિઃ નહિ + વૈરિ = વેરી] = શત્રુ વગરના.
 નિશંક—સં. [નિઃ + શંકા] શંકા વગરના, નિર્ભય.
 યાવત્ શશિસૂર્ય છે = જ્યાં સુધી સૂર્ય ને ચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી.
૧. ઉદ્ધિ-વારિ—સં. [ઉદ્ધિ-ઉદક = પાણી + ધિ = અજનો-
 એટલે-સમુદ્ર + વારિ = પાણી] સમુદ્રનું પાણી.
 ભૂતલધારી—સં. = પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ઠરીને.
 તાવત—[સં. તાવત્] ત્યાં સુધી.
 પ્રવાહ પ્રસ્તારી—[સં. પ્ર + વહ્ = વહેવું—પ્ર + સ્તૃ =
 ફેલાવું] = પ્રવાહ ફેલાવીને-ચોમેર ફેલાઈને.
૧. હિય—[સં. હૃદય] હૈયું.
 વિમળ વાણી વર્ષાવી = સંતોષકારક વચનો બોલીને.
 જાળવિયું = જાળવ્યું-જગત્માં પોતાનું માન ટકાવી રાખ્યું.
 ઇલાપતિ—સં. [ઇલા = વૃક્ષી + પતિ = ધણી-ધાં વા =
 પાળવું] પૃથ્વીનો પાળનાર-રાજા.
૨. અહિત—સં. [અ = નહિ + હિત = લાભ] નુકસાન.
 સર્વથી—[સં. સર્વથા] સધળી વાતે, સધળી બાબતમાં.
૩. મર્મ—સં. = છૂપો ભેદ-મતલબ.
 ભૂભય—સં. [ભૂ = પૃથ્વી + ભય = ધાસ્તી-ધાં મી =
 બીહીવું] પૃથ્વીનો-દુનિયાના લોકોનો ભય-દુઃખ.
 મુમતિ—સં. [મુ = સારી + મતિ બુદ્ધિ] સારી મતિવાળા.
 પત્ની-રત્ન—સં. [પત્ની + રત્ન] પત્નીઓમાં શ્રેષ્ઠ.
 સર્વોત્તમ ધણીઆણી-રાજ્યરાણી.
 પ્રવાસ—સં. [પ્ર + વસ્ = રહેવું] મુસાફરી-દેશાટણ.
 નૃપવર—સં. [નૃપ = રાજા-નૃ = નર + વા = પાળવું-
 વર = શ્રેષ્ઠ-વૃ = પસંદ કરવું] રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા.
 નિર્મળમતિ—સં. [નિઃ + મલ-મેલ = મેલવગરની +
 મતિ = મન, બુદ્ધિ-ધાંમન્ = ધારવું] શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા,

દ્વિતીય વિલાસ.

ઋતુવર્ણન.

વર્ષા—વર્ષાકાળ—શરદ્.

૧. અંગારભર્યો—અગ્નિએ ભરેલો, તપેલો. સમા. તૃ૦ ત૦.
સ્વેદજવારિધાર—[સં. ંરા—સ્વેદ = પરસેવો + જ = ઉત્પન્ન થએલું + વારિ = પાણી + ધારા = ધાર-રેલા-ધા૦ ધૃ = ધરવું] પરસેવાના પાણીના રેલા.
૨. ક્ષેધન—સં. [રુધ્ = રોકાવું] રોકાવું તે, સ્થિર થઈ જવું તે.
૩. મેઘધનુષ્ય—સં. = આકાશમાં પચરંગી ધનુષ્ય થાય છે તે.
૪. વાતાખિન્ધ—સં. [વાત = વાયુ + અન્ધિ = સમુદ્ર-અર્ = પાણી + ખિ = ભંડાર-] વાનો સમુદ્ર-વાતાવરણ.
દેવાલય—સં. [દેવ + આલય] દેવમંદિર. સમા. પ૦ ત૦.
દેવાલયે શુ.....વાજે—અલં. ‘ ઉત્પ્રેક્ષારૂપક.’
૫. અભ્ર—સં. [અર્ = પાણી + મૃ = ભરવું] વાદળાં.
મંડુક—સં. [મઙ્ - સોરકરવો] દેડકા. મોર—[સં. મયૂર].
વર્ષાઋતુ કેરી શકે વિધાતા—અલં. ‘ ઉત્પ્રેક્ષારૂપક.’
૬. સંખ્યાવધિ—સં. [સંખ્યા + અવધિ = છેડે] અસંખ્ય.
ઉભરાતાં—[સં. ઝા + મૃ = ભરવું] જથાખંધ નિકળતાં.
૭. પંખી—[સં. પક્ષી-પક્ષ = પાંખ] પાંખવાળાં પ્રાણી.
૮. વિહંગમ—સં. [વિહં = આકાશે + ગમ્-જચ્છ્ = જવું]
આકાશ તરફ જનાર-પક્ષી. સમા. ઉપ૦ ત૦.
૯. સુરનૃપ—સં. [સુર = દેવ + નૃપ = રાજા-નૃ = નર + પા = પાળવું-] દેવોનો રાજા—ઈર્દ્ર. સમા. પ૦ ત૦.
અરિશત્રુપ્રકાશ—સં. [અરિ = દુશ્મન + શસ્ત્ર = હથિયાર + પ્રકાશ-કાશ્ = પ્રકાશવું]. સમા. પ૦ ત૦.
૯. બીજ ને ચોથા ચરણમાં અલં. ‘ ઉત્પ્રેક્ષારૂપક ’ છે.

જ્યાં જ્યાં, જાણે, શકે, શું, અને એવા શંકા કે કલ્પના વાચક શબ્દોથી, શંકા કે કલ્પના સહિત રૂપક કરવામાં આવેલું હોય ત્યાં અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષારૂપક સમજવો. વખતે શું માત્ર પ્રત્યાર્થદર્શક હોય ત્યાં ભૂલે આ અલંકાર લેવો નહિ.

૧૦. બેબાકળા—[સં. વિદ્વલ.] ગભરાઇ ગયલા.
૧૧. ભયલીત—સં. [ભી-] ભયે ચોંકેલા. સમા. તૃ૦ ત૦.
૧૨. જીર્ણ—સં. [જૂ = ધરડા થવું-નો ભૂ૦ ફ૦] જીનાં.
પૃથ્વીગત—સં. જમીનદોસ્ત થયલા. સમા. દ્વિ૦ ત૦.
૧૪. હિંસારતાં—પ્રેમના ઉભરાથી ખરાડતાં.
ગામહિષી—સં. = ગાય અને ભેંસો. સમા. દ્વંદ્વ.
૧૬. ઉર્લિજ—સં. [ઉન્-ઉચ્ચે + મિદ્-ભેદવું] વનસ્પતિ.
૧૭. ઉદમયુક્ત—સં. [ઉન્ + યમ્—યુક્ત-યુજ્ = જોડવું નો ભૂ૦ ફ૦] કામમાં મયેલા. સમા. તૃ૦ ત૦.
૧૮. પંક—સં. = કાદવ. માર્ગરેખા—[સં. રેખા] પગથી.
૨૦. પર્જન્યધારા—સં. = વરસાદનું પડવું. સમા. પ૦ ત૦.
૨૧. પૂર્ણાપકારી—સં. [પૂર્ણ + અપકારિ] પૂરો ઉપકાર કરનાર.
૨૨. પ્રભાવ—સં. [પ્ર + ભૂ = થવું] પુષ્કળતા. જોષગે
તેટલું વરસવું. એની વિભક્તિ 'કેવળપ્રયોગી પ્રથમા' છે.
૨૩. વિરૂપતા—સં. [વિ-વિરુદ્ધાર્થ દર્શક-વગરનું + રૂપ =
સુંદરતા-ધા૦ રૂપ્ = જોવું] કુરૂપ-કદરૂપાપણું.
૨૪. વિરૂપાડ્ઝી—સં. [વિરૂપ + ઝંગી] કુરૂપ શરીરવાળી.
વિરૂપ છે અંગ જોવું. સમા. બહુ૦.
૨૫. ગોભેંસ—સં. [ગો + મહિષી] ગાય અને ભેંસ. સમા. દ્વંદ્વ.
૨૬. પત્રાકુરે—સં. [પત્ર + અકુર] પાંદડાંના કુમળા પીલા.
પ્રમુદી કલોલે = પ્રમુદીને કલ્પોલે-આનંદથી કલ્પોલ કરે.
૨૮. ચોખુણુ—[સં. ચતુષ્કોણ] ચારે ખુણે. સમા. દ્વિયુ.
ચોંકી = ચોંકીને (સંબંધકભૂ૦ફ૦)—માપથી લીટી પાડીને.
૩૦. ઉથાપવી—[સં. ઉન્ + સ્થાપ્] ઉથલાવવી. ખોદવી.
૩૧. પોઈસ (ખાપુ)—ખસીજા-ખસીને ઉભો રહે-ખસ કે
ઉભો રહે-આવું કહેવાના અર્થમાં આ શબ્દ વપરાય છે—
(કદાચ ફા. પો = ખસી-નહાસી જા, + હસ = ઉભો
રહે (=સં. સ્થાધા૦)—આ શબ્દો ઉપરથી નિકળ્યો હોય ?)
૩૨. સમાન્તરી—સં. [સમ્ + અન્તરી] સરખે છોટે આવેલા.

૩૩. લાજ—[સં. લજ્જા-ધા૦ લજ્ = શરમાવું] શરમ.
૩૪. તાડણી—[સં. તરુણ = જીવાન-ઉપરથી] જીવાન સ્ત્રી.
૩૭. પુણ્યધામ—[સં. પૂ = પવિત્ર કરવું] પુણ્યનું ઠેકાણું.
૩૮. પ્રાધાન્ય—સં. [ધા = રાખવું] ઉપરીપણું, શ્રેષ્ઠતા.
૩૯. નિત્ય = નિત્યકર્મ—સં. = પ્રતિદિન કરવાની ધર્મક્રિયા.
ઉપાધી—[સં. ઉપાધે] દુનિયાની ખટપટ-ચિતા.
૪૦. નિવૃત્ત—સં. [નિ + વૃત્ત = વળેલા-] સંસારી ચિંતાથી દૂર.
મિથ્યાપ્રમાદી—સં. = ખોટી મોટાઇવાળા. સમા૦ બહુ૦
પ્રવૃત્તિ—સં. [પ્ર + વૃત્] દુનિયાદારીમાં મગ્યા રહેવું તે.
નિમગ્ન—સં. [નિ-મગ્ન - મજ્ઞધા૦ નો ભૂ૦ કૃ૦] મગ્યેલા.
૪૧. ઇષ્ટધામે—સં. = પોતાના માનેલા ઇષ્ટદેવના મંદિરમાં.
૪૨. સંન્યાસી—સં. [સમ્ = સારી રીતે + ન્યસ્ = સાથે
થવું-અડકવું-નિ + અસ્ ધા૦]. પોતાને સારી રીતે
પરમાત્માની સાથે જો જોડે છે. જીવ બ્રહ્મની એકતાને
સારી રીતે દઢાવનાર.
આશ્રમનીમ—[સં. ંનિયમ] એક સ્થળે રહેવાનો નિયમ.
વિરાગી—સં. [વિ = વિના + રાગ = પ્રેમ] જેણે
દુનિયાનો પ્રેમ કાઢેલો તે.
સમદૃષ્ટિ—સં. = સરખું ગણવું તે-સામાન્યભાવ.
૪૩. ધ્યાનસ્થ—સં. [ધ્યા૦ સ્થા] ધ્યાનમાં બેઠેલા. સમા. સ૦ ત૦.
૪૫. રૂઢી રતોના શું.....લહાવા ?—એમાં અર્થ. ‘પૃચ્છા’
આકર્ષી—[સં. આ + કૃષ્ = ખેંચવું] પાછી વાળીને.
રેખા બંધી જેમ.....માંહે—અર્થ. ‘દૃષ્ટાન્તોપમા.’
૪૬. સંસ્કાર યોગે—સં. = સંસ્કાર એટલે કરેલાં કર્મથી જે
ભાવી બંધાયલું તેના યોગ વડે-તેને લીધે.
૪૮. તંબોળ—[સં. તામ્બૂલ] પાન સોપારી વગેરે.
પત્ની કરેથી—પોતાની ધણીઆણીના હાથમાંથી.
૪૯. રસીલા—[સં. રસિક] મોજલા, આનંદી પુરૂષો.
૫૦. પીછાડી—[સં. પ્રચ્છાદ્-હદ્ = ઢાંકવું] ઓઢવાનું વસ્ત્ર.
૫૨. છાંય—[સં. છાયા-હદ્ = ઢાંકવું] પોતાનો ઓળો.

૫૨. સંકોચતી—[સં. સં-કુચ્ = ખેંચવું] દખાવીને ઓઢતી.
 સંકોચતી.....સાડી—શબ્દાલં. ‘ઝડ-વૃત્ત્યનુપ્રાસ’ છે.
 પ્રેરતી (દષ્ટિ)—[સં. પ્ર + ઈર્] નજર નાંખતી.
૫૪. થંભન—[સં. સંમન-ધાં સંમ્ થોભવું] અંધ થઇ જવું તે.
૫૮. નાવિક—સં. [નૌ + ઈક] હોડી ચલાવનાર-ખલાસી.
 તરણી—સં. [તૃ = તરવું] જે તરે છે તે -એટલે- હોડી.
૫૯. વિશ્વવારિ-વળ — સંસારરૂપીજળ-સમુદ્રના વળમાં-
 વિશ્વવારિ-સમા. કર્મધાં. (આખો) ૫૦ તં. અલં. રૂપક.
 સ્વપ્રસાદ નૌકા—સં. [સ્વપ્રસાદ = પોતાની કૃપા-રૂપી-
 નૌકા = હોડી] સમા. કર્મધાં. અલં. રૂપક.
૬૦. ડુખ્યાજનો જેમ...સહાય—અલં. ‘દષ્ટાન્તોપમા’ છે.
૬૫. મૃગજૂથ—[સં. વ્યૂય] હરણુનાં ટોળાં. સમા. ૫૦ તં.
 વ્યોમચર—સં. [વ્યોમ = આકાશ + ચર્ = ચાલવું]
 આકાશમાં ગતિ કરનાર-પક્ષી. સમા. સં તં.
૬૬. અસંખ્ય—સં. [અ = નહિ + સંખ્યા = ગણતરી]
 જેની ગણતરી ન થાય તે-અગણિત. સમા. બહું.
 મુક્તા—સં. [મુક્ત = છટાં-મુચ્ ધાં નો ભૂં ફૂં] મોતી.
૬૭. અચિન્તો—[સં. અ + ચિન્ત્ય-ચિત્ ધાં] નહિ ધારેલો.
૬૮. અનિષ્ટ—સં. [અન્ + ઇષ્ટ = ઇચ્છેલું-ઈષ્ ધાં] નાખળું.
૬૯. પરાગ-સુગંધ. સુવાસ — સારોવાસ. સમા. પ્રાદિતં.
૭૦. કેલી—સં. = રમતગમત-આનંદ. વિહાર.
 કુગ-જે...અપાર—આમાં શબ્દાલં. ‘ઝડ-વૃત્ત્યનુપ્રાસ’ છે.
૭૧. સૌન્દર્ય—સં. = શોભા-સૃષ્ટિના દેખાવની સુંદર શોભા.
૭૨. સુભાગી—સં.=સારાં ભાગ્યવાળો. સમા. બહું.
 દુર્ભાગ્ય—સં. = નાખળું નશિય. સમા. પ્રાદિતં.
૭૩. વારિધિ—સં. [વારિ + ધિ] પાણીનો ભંડાર-સમુદ્ર.
 સ્વાતિકવૃષ્ટિ—સં. = સ્વાતિક નક્ષત્રમાં થતો વરસાદ.
 સમા. ૫૦ તં -તેમજ- મધ્યમપદ્ધતોપી.
૭૫. વસુધા—સં. [વસુ = દોહત + ધા = ધારણ કરવું]
 પૃથ્વી. સમા. ઉપં તં.

હેમંત—શીતકાળ—શિશિર.

૧. વ્યતીત—સં. [વિ = વિશેષે + અતિ = ઓળંગીને-પાર + ઇત = ગયલું-ધાંદ = જવું નો ભૂં કૂં] વટી ગયલો, પૂરો થયલો—વ્યતીત થાતાં = પૂરો થતાં.
૨. સુકાવું—[સં. શુષ્ક = સુકું-ઉપરથી] સુકાઈ જવું.
વર્ષાન્ત-શીતાદિ-યોગ—સં. [વર્ષા + અંત-ગીત + આદિ-યોગ = જોડાવું તે ધાં યુજ્ = જોડવું] યોમાસું પૂરું થતાં ને શિયાજો બેસતાં. સમા. ૫૦ તં
નિર્મિત—સં. = નિર્માણ થયલો, નિમાયલો. (ભૂં કૂં વિ)
૩. અહંભાવ—સં. હું એ છું એવો ભાવ, મમત્વ.
સુખોપચાર—સં. [સુખ + ડાચાર] સુખનાં સાધન.
સપ્રયાસ—સં. [સ+પ્રયાસ-પ્ર + યસ્ = યત્ન કરવો] પ્રયત્નશીલ. સમા. અવ્યં.
૪. વ્યગ્ર—સં. [વિ+અગ્ર = આગલો ભાગ] વ્યાકુળ, ઈતેગ્નર.
ગ્રામાન્તરે—સં. ગામ છોડી બીજે કહીં જવું તેને માટે.
૫. આવરણ—સં. = ઢાંકણ, પડદો, અંતરપટ.
૬. સૂર્યાસ્ત—સં. [સૂર્ય + અસ્ત] સૂરજવું આથમવું-સાંજ.
ભાસ = જુદા જુદા રંગના દેખાવ, રંગ.
૭. આજેખવામાં—[સં. આ + ક્ષિપ્-નિલ્હ] ઉતારવામાં.
૮. અજામૂથ—[સં. અજામૂથ] બકરીનું ટોળું. સમા. ૫૦ તં
પછાડી—[સં. પચાત્] પાછળ. ક્રિયાવિં અં.
૯. ઉચ્ચરીને—[સં. ઉત્ + ચર્] બોલીને, અવાજ કરીને.
પાયગા = લશ્કર-સેના, (પગે ચાલનાર).
૧૦. નિશાનારી—સં = રાત્રિરૂપી નારી-રાત્રિ એજ કોઈ સ્ત્રી. સમા. કર્મ. બલં. રૂપક,
અવલોકી—[સં. અવ + લોક = જોવું] નિહાળીને.
શશાંક—સં. [શશ = સસલું + અંક = ચિન્હ] જેમાં સસલાના જેવું ચિન્હ દેખાય છે તે-ચંદ્ર. સમા. બહું.
૧૧. ચાંદની—[સં, ચંદ્રિકા] ૦ ચાંદરણું-ચંદ્રનો પ્રકાશ,

૧૨. પરિવાર—સં. [પરિ + વૃ = વિંટાઈ વળવું] છોકરાં છાયાં.
 પ્રસન્ન—સં. [પ્ર + સૌન્દ = રાશ્ચ થવું-નો ભૂં ૬૦] ખુશી.
૧૩. ચંદ્રાનના—સં. [ચંદ્ર + આનન = મોહાડું] ચંદ્રના જેવું
 મુખારવિદ છે જેનું એવી સ્ત્રી. સમા. અહું. અલં. ઉપમા.
૧૪. વિરહિણી—સં. [વિ + રહ્] ધણીની વિયોગી સ્ત્રી.
 વિમાસતી—સં [વિમૃશ્ = વિચારવું] કિદાસી કરતી.
૧૫. ધાતા—[સં. ધાવ્ = દોડવું] દોડતા-ઉતાવળે ચાલતા.
૧૬. પ્રયાણ (કરવું)—[સં. પ્ર + યા = જવું] જવું.
૧૬. ‘જે વિધ...એસે’—એમાં અલં. ‘દૃષ્ટાન્તોપમા’ છે.
૧૭. બહોળી—[સં. વૃહન્ = મોટું] ધણી.
 શૃહ-અગ્રભાગ—સં. = ધરનો આગલો ભાગ-આંગણું.
 રાગી—સં. [રાગ = પ્રેમ] દુનિયાની પ્રીતિવાળા-સંસારી.
૧૮. તદ્વીનતા—સં. [તન્ = તે + લીન = ભળીગયલા-લી
 ધાનો ભૂં ૬૦] તેમય—તે રૂપ થઈ જવું તે.
૨૦. ઉદ્યુક્ત—સં. [ઉન્ + યુક્ત-યુજ્ઞ ધાં] ઉદ્યમમાં મચેલા.
 ગર્વપૂરીત—સં. = ગર્વેભરેલા. સમા. તૃં તં
૨૩. નિશામુખે—સં. [નિશા = રાત્રિ + મુખ] રાત્રિ થતાં.
 ધૂમ્રગોટ—[સં. ધૂમ્રકુટ-કુટ્ = વિંટાળવું] ધૂમાડાના ગોટા.
 વાતાવરણ—સં. [વાત = વાયુ + આવરણ = ઢાંકણ].
 પૃથ્વીની આસપાસ પ્રસરી રહેલી હવાનો જથ્થો.
 આથી.....તે = આથી તેની વિશુદ્ધિ થતી સંભવે છે.
૨૪. રાત્રિરાણી—સં. રાત્રિરૂપી રાણી-રાત એજ કોઈ રાણી.
 સમા. કર્મધાં. અલં. રૂપક. આ લીટીમાં અલં. ઉત્પ્રેક્ષારૂપક
 મુક્તમાળા—[સં. મુક્તમાલા] મોતીનો હાર.
૨૫. આંગણું—[સં. અંગન] ધરનો આગલો ભાગ.
૨૬. પ્રવૃત્ત—સં. [પ્ર + વૃત્ત-વૃત્ = વળવું-નો ભૂં ૬૦] મચેલા.
૨૭. રંગરાગ—સં. [રજ્-રંજ] મોજમજા. સમા. દંદ.
૨૮. પરિપક્વ—સં. [પરિ = ચારેમેર + પક્વ-પચ્ = પકવવું-
 નો ભૂં ૬૦] સંપૂર્ણ-પૂરાં પાકેલાં. સમા. અવ્યં.

૨૯. જે શીર્ષ = જેનાં શીર્ષ-જેનાં માથાં-મથાળાં-ઉપલો ભાગ.
કર્ષણ—સં. [કૃષ્ = ખેંચવું] કણસલાં, કસણાં.
૩૦. પુષ્ટ—સં. [પુષ્ = પોષવું-નો ભૂં ૬૦] પોષાયલાં, ભરાયલાં.
૩૧. અન્યોન્ય—સં. [અન્ય : + અન્ય] એક બીજાને-અરસપરસ.
૩૩. ઉરાડતાં = ઉડાડતાં—‘ઉડ્’ નું પ્રેરકરૂપે વ૦ ૬૦.
અંગેડી—[સં. અગ્નિષ્ઠ-અગ્નિસ્થાન ?] પોંક પાડવાની જગ્યા.
૩૪. યજ્ઞશાળા—સં. [યજ્ઞ-યજ્ = પૂજવું-નો ભૂં ૬૦ + શાલા = સ્થાન] યજ્ઞ કરવાનું ઠેકાણું. સમા. ચ૦ ત૦.
પ્રજળે—સં. [પ્ર + જ્વલ્ = પ્રકાશવું, બળવું] બળે છે.
૩૫. હોત્રાગ્નિ—[સં. હોત્ર + અગ્નિ] હોત્ર કરવાનો અગ્નિ.
શેષાન્ન—સં. [શેષ + અન્ન] વધેલું અન્ન સમા. કર્મધા૦.
૩૬. અણુતૃપ્ત—[સં. અ = નહિ + તૃપ્ત-તૃપ્ = સંતોષાવું-નો ભૂં ૬૦] નહિ સંતોષાયલો, ભૂખ્યો. સમા. નજત૦.
અનાડી—[સં. અનાર્ય-અન્ = નહિ + આર્ય] અવિવેકી.
૩૭. યજ્ઞપ્રસાદ—સં. [યજ્ઞ + પ્રસાદ = કૃપા] યજ્ઞનારાયણની કૃપારૂપ મળેલો પ્રસાદ, તેના આગળ ધરાવેલી વસ્તુઓ.
હિચ્છષ્ટ—[હ્ + શિષ્ટ = શેષ રહેલું] અણુહું-અંહું.
૩૮. વધાઈ—[સં. વર્ધમાન] વધામણી, સારા સમાચાર.
માત્રા—સં. [મા = માપવું-(રોગને) માપનાર-પકડનાર] રસાયન આપધિ-ધાતુને મારીને બનાવેલું ઓસડ.
૪૦. રસાણું—[સં. રસાલ] રસભરેલું.
સુરંગી—સં. = સારી રંગદાર-સુંદર દેખાતી. સમા. બહુ૦
૪૧. માતાં—[સં. મત્ત=માતેલાં મદનો ભૂં ૬૦] પોષાયલાં.
૪૨. સંક્રાન્તિ—સં. [સમ્ = સાથે + ક્રમ્ = જવું] સંયોગ.
દાઝણ—[સં. દૃઢ = ચીરવું] ફાડી નાંખે એવી-દુઃખદાયક.
૪૩. વિદ્વંષી—[સં. વિ = વિશેષે + દન-ધા૦ હન્ = મારી-નાંખવું-નો ભૂં ૬૦] નુકશાનકારક.
૪૪. તો શું ગળું...કેરૂં—અલં. પૃચ્છા-સાથે અર્થાપત્તિ.
૪૫. વિરૂપતા—[સં. વિ-વિરૂદ્ધ અર્થ બતાવે છે + રૂપ્ જોવું] રૂપવગરના થવું તે, કદરૂપા થઈ જવું તે.

૪૬. નરભાસ—[સં. નમ્ર ઉપરથી] ક્રોધભળતા.
 ૪૮. પૂરપૈસે—પૈસેપૂર એવા-પુષ્કળ પૈસાવાળા. સમા. તૃ૦ ત૦.
 ધી સાકરમાં—[સં. ઘૃન-શર્કરા] ધી સાકરના પદાર્થમાં.
 સમા. દંદ. અલં. લક્ષણા.
 ૪૯. અન્નરૂચિ—સં. = ખાવાની મરજી-ભૂખ. સમા. ચ૦ ત૦.
 જઠરાગ્નિ—સં. [જઠર + અગ્નિ] પેટમાંનો અગ્નિ.
 મિષ્ટાન્નપાન—સં. [મિષ્ટ + અન્ન + પાન] સાંડે સાંડે
 ખાવું પીવું. મિષ્ટાન્ન-સમા. કર્મધા૦. (આખો) દંદ.

૫૧. ઉર્ણા—સં. = ઉન.
 ૫૨. ઘટ્ટ આચ્છાદન—સં. [ઘટ્ટ = જાડું કરવું, છટ્ટ = ઢાંકવું]
 જાડી છાએલી-ઢાંકેલી જગ્યા, છાપરી-મડુલી-માંડવા.
 ૫૩. વાર્તાવિનોદી—સં. = વાતમાં આનંદ લેનાર. સ૦ ત૦.
 ૫૬. ભૂગોળ—સં. પૃથ્વીનો ગોળો-પૃથ્વી મંડળ.
 ભવ્ય—સં. પ્રૌઢ સુંદર, ઘણું મોટું સુશોભિત.

વસંત—ઉષ્ણકાળ—ગ્રીષ્મ

૧. વિશ્રાન્તિ—[સં. વિ + શ્રમ્ = વિશ્રામ લેવો] આરામ.
 ૨. વિસારી-દે—[સં. વિ + સ્મૃ = ભુલી જવું] ભુલી જાય.
 ૫. વિહંગમ—સં. [વિહં = આકાશ તરફ + ગમ્ = જવું]
 આકાશે ગતિ કરનાર-પક્ષીઓ. સમા. દ્વિ૦ ત૦.
 વાતામ્યુત્રિ—સં. [વાન = વાયુ + અંબુત્રિ = દરિયો-
 અંબુ = પાણી + ત્રિ = ભંડાર] વાનો દરિયો-વાતાવરણ.
 ૭. જોડું—[સં. યુગ્મ-યુક્ત-યુજ્ = જોડવું] નર અને માદા.
 અળગાં—[સં. અલગ્ન-અ = નહિ + લગ્ = લાગવું] જુદાં.
 ૯. હુતાશની—સં. [હુત = હોમેલું + અશન = ખાવાનું] હોળી.
 હુત દ્રવ્ય છે અશન જેવું. સમા. બહુ૦.
 દીપાવળી—સં. [દીપ = દીવા + અવલી = હાર]
 દીવાળી. એપ્રસંગે લોકો દીવાની રોશની કરેછે તે ઉપરથી.
 ૧૦. કિંશુક—સં. [કિં = શું + શુક = પોપટ-શું પોપટ?]
 એવી શંકા ઉપરથી-કારણ એના પુલ્લનો આકાર પોપટની
 ચાંચ જેવો તેથી] કેસુડીનું ઝાડ.

૧૧. ગુલાબ—ફા. [ગુલ = ગુલાબનું ફુલ + બાવ = પાણી]
ગુલાબ-એ ફુલ અને ગુલાબજળ બેને માટે વપરાય છે.
૧૨. સંગીત—સં. [સં + ગૈ = ગાવું] વાજત્ર સાથેનું ગાયન.
૧૬. પિઠ—[સં. પીઠ = કંઈ વસ્તુનું તળિયું—આસન—રહેવાનું
ઠેકાણું ઉપરથી] વેચવાનું ઠેકાણું.
૧૭. ઉપાસક—સં. [ડાસ = પૂજવું] ઉપાસના કરનાર.
૨૦. મિષ્ટ-મૃદુ—મીઠાં અને કોમળ-નરમ.
૨૨. સંતપ્ત—સં. [સમ્ = સારી રીતે તપ્ત-તપ્ = તપવું—નો
ભૂંડું] ખૂબ તપેલાં.
- વાહળાં—[સં. વાર્ = જળ + દલ = જથો.] મેઘમાળા.
૨૪. ખુવારી—[ફા. સ્વાર = પાયમાલ થયેલો] પાયમાલી.
- હિંડોળી—[સં. હિન્દોલ = હિંચકો] હિંચકા ખાઇને.
૨૭. શીતામ્બુધારા—સં. [શીત = ઠાંડું + અંબુધારા =
પાણીની ધાર] આખો સમા. ૫૦ ત૦. શીતામ્બુ-કર્મધા૦.
- અસ્વસ્થતા—સં. [અ = નહિ સ્વસ્થ-સ્વ = પોતા-
નામાં + સ્થ = રહેલું—ધા૦ સ્યા] અકળામણ-બેચેની.
૨૮. વ્યાકુળવેશી—[સં. વિ + આ + કુલ + વેશી = વેશવાળા—
દેખાવવાળા—ધા૦ વિશ્ = પેશવું] બેખાકળા દેખાતા.
- પંચાગ્નિ—સં. [પંચ = પાંચ + અગ્નિ = તાપ] ચાર
ખાબુએ સળગાવેલી ધૂણી અને ઉપરનો સૂર્યનો તાપ
મળી—પાંચ અગ્નિ. સમા. કર્મધા૦.
૩૦. જીલ—[સં. જિહ્વા] સ્વાદ પારખવાની ઈંદ્રી, રસના.
૩૧. બેચરો—સં. [હે = આકાશે-ચર્ = ચાલવું] આકા-
શમાં ગતિ કરનાર-પક્ષી. સમા. સ૦ ત૦ (અલુક).
૩૨. નિર્વારિ—સં. [તિઃ નહિ + વારિ = પાણી] પાણી
વગરનો. સમા. બહુ૦.
૩૩. મૃગવારિ—સં. [મૃગ = હરણુ-મૃગ = શોધવું + વારિ]
હરણુને લલચાવનારું પાણી-મૃગજળ. સમા. મધ્યમ૦.

પાન—સં. [પા-નિવ્ = પીવું ઉપરથી] પીવાની વસ્તુ.
પાણી એ મુખ્ય પીવાની વસ્તુ માટે આ ધાતુ ઉપરથી
 નીકળેલો એ શબ્દ જળને માટે ચાલ્યો.

૩૪. સુધામ્યુ—સં. [સુધા = અમૃત + અંબુ = પાણી]
 અમૃતજળ. સમા. કર્મધા૦.

મોક્ષતૃષા—સં. [મોક્ષ = મુક્તિ + તૃષા = તરસ]
 મોક્ષરૂપી તરસ. સમા. કર્મધા૦. અલં. રૂપક.

૩૬. મહાત્મ—[સં. માહાત્મ્ય] મોટાદ. (ભાવવાચકનામ)

૩૭. સાધુજન—સં. [સાધ્ = પરિપૂર્ણ કરવું, જા-જન્ = જન્મવું].
 જેઓ સાધુ (સદાચરણી) પુરૂષ હોય તે. સમા. કર્મધા૦.

પરમાર્થ—સં. [પરમ = મોટું + અર્થ = હેતુ, કામ].
 જિંયામાં જિંઓ ઉદ્દેશ-મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાધન. સમા. કર્મધા૦.

૩૮. નિરાહાર—સં. [નિઃ = નહિ + આહાર = ખાવું]
 ખાધા વગર રહેનારા, અપવાસી.

૩૯. સાધન—સં. [સાધ્ = પરિપૂર્ણ કરવું] જેણે કરીને કંઈ
 કાર્ય સધાય-થાય તે.

વેદપુરાણ—વેદ ૪ અને પુરાણ ૧૮ છે. સમા. દ્વંદ્વ.

૪૪. સ્વાર્થી—સં. [સ્વ + અર્થો] પોતાનો હેતુ સાધનારા.

૪૮. સંધ્યા—સં. [સંધિ = જોડવું ઉપરથી દિવસ અને રાત્રિની
 સંધિનો વખત] સાંઝ.

૪૮. સુરલીજૂથ—[સં. વ્યૂથ] ગાયનાં ટોળાં. સમા. ૫૦ ત૦.

૪૯. સુએ—[સં. શિ-શય્ = સુવું] શયન કરે. ઉધે.

૫૧. તરુવર—સં. [તરુ = ઝાડ + વર = શ્રેષ્ઠ-ધા૦ વૃ =
 પસંદ કરવું] ઝાડોમાં શ્રેષ્ઠ-મોટું ઝાડ. સમા. સ૦ ત૦.

આધ્યાસતા—[સં. આ + અસ્] આસના વાસના કરતાં.

૫૩. આકર્ષતા—[સં. આ = તરફ કૃષ્ = ખેંચવું] ખેંચતા.

૫૪. લીલાં—[સં. નીલ = લીલા રંગનું] તાબં લીલા રંગનાં.
ઉપજવે—[સં. ઉત્પન્ન = પેદા થએલું]. ઉત્પન્ન કરે.

૫૬. સિંચે=સંચે-સાંચે—[સં. સં = સાથે + ચિ-ચય્ = એકઠું
 કરવું] એકઠું કરે.

૬૦. વર્ષાતણા...વાજે—એમાં શબ્દાલં. ‘ઝડ-વૃત્ત્યનુપ્રાસ’ છે.

